

Esclaus de la República: el camp de treball núm. 4 de Concabella dins el món concentracionari del SIM

JORDI OLIVA I LLORENS

Historiador, Centre d'Història
Contemporània de Catalunya

SIKARRA. REVISTA DEL CENTRE
D'ESTUDIS SEGARRENCES
1 / 2020, p. 97-145

RESUM: El dia 20 de maig de 1938 una llarga columna de presos procedent de la Presó Model de Barcelona constituïren el camp de treball núm. 4 a Concabella. La seva permanència a la població va durar fins a mitjan setembre, quan va ser traslladat a Barbens. Controlat pel temible Servicio de Investigación Militar (SIM), el camp utilitzà els presos que s'hi concentraren —bàsicament militars; presos polítics; presoners de guerra; eclesiàstics; membres de la CNT, de la FAI i del POUM; brigadistes internacionals, i delinqüents comuns— com a força de treball esclava per a obres de fortificació i d'infraestructura militars a la Pleta de Concabella, la serra de Queralt i el Calvari de Mont-roig. Les condicions de vida i de treball dels presos foren duríssimes. Després d'un periple per diferents indrets, el camp de treball núm. 4 va retornar a la Segarra a principis de gener de 1939 i durant dies van treballar en obres de fortificació pels voltants de Torà. **Paraules clau:** camp de treball núm. 4, SIM, Concabella, L-2, fortificació militar, món concentracionari, Segarra

ABSTRACT: On the 20th of May 1938 a long line of prisoners coming from the Model Prison in Barcelona formed Labour Camp number 4 in Concabella. They remained in the village until mid-September, when it was moved to Barbens. The camp was controlled by the fearsome *Servicio de Investigación Militar (SIM)* (*Military Investigation Service - MIS*), which used its prisoners – mainly military men, political prisoners, war prisoners, church members, CNT, FAI and POUM members, international brigadists and common criminals – as slave workforce to build fortification and military facilities in the Concabella sheepfold, the Queralt mountain range and the Mont-roig Calvary. The life and work conditions of the convicts were extremely harsh. After an ordeal that took them to different locations, Labour Camp number 4 came back to la Segarra shire in early January 1939 and for ten days they worked in fortification building near the village of Torà. **Keywords:** Labour Camp number 4, MIS, Concabella, L-2, military fortification, concentrationary world, Segarra

INTRODUCCIÓ

A mitjan maig de 1938 arribà al poble de Concabella (Segarra) un contingent de prop de 900 homes; la majoria eren reclusos, però també hi havia personal de direcció, administració i serveis, a fi de fer efectiva la constitució d'un complex penitenciari republicà que portaria el nom de camp de treball núm. 4. La missió, per als que formaren part d'aquella columna de forasters als ulls de la gent del poble, fou contribuir a l'esforç de guerra mitjançant la participació del personal penat en tasques de fortificació militar en el sector que anava des de Mont-roig, passant per tota la serra de Queralt, fins més enllà de la Pleta de Concabella en direcció a Hostafrancs. L'arribada del camp a Concabella, sense cap mena de dubte, trasbalsà la vida més o menys tranquil·la d'aquell petit poblet de la Ribera del Sió, que no era

aliè al context de guerra que tocava viure, i marcà per sempre més la seva història. Només cal ser capaç d'adonar-se de què pot arribar a significar per a un poble de 300 habitants i escaig, l'arribada d'un grup humà que gairebé triplicava la població censada, i la situava en xifres absolutes al voltant dels 1.200 residents. Foren poc més de quatre mesos en què hagueren de conviure dues realitats contraposades: l'una, la vida quotidiana d'un poble en el secà segarrenc que començava a preparar-se per a la sega; l'altra, la realitat també quotidiana d'un camp de treball amb l'anar i venir dels presos, l'ocupació i la confiscació d'espais i edificis, les cues per al menjar, o el control i la vigilància a les entrades i sortides de la població. Però ni aquella mirada incrèdula dels veïns amb l'arribada del camp, ni la percepció més o menys exacta del que allà s'hi coïa, ni la seva adaptació resignada a les exigències i rutines que imposava la presència de l'establiment concentracionari, tot ben amanit amb una atmosfera de misteri i por, van ser suficients per superar el silenci i l'oblit en la llarga nit del franquisme, i deixar testimoni de memòria per a les generacions futures. El propòsit d'aquest treball, com el d'altres que l'han precedit, doncs, és evitar-ho.

Amb el camp de treball com a centre d'estudi, doncs, ens interrogarem, encara que sigui de passada, sobre el món concentracionari a la zona republicana catalana, però sobretot sobre la gènesi i la formació del camp, sobre la seva organització i el funcionament interns, la seva activitat de fortificació, la seva itinerància per la geografia catalana, i els costos humans de la repressió implícita a la seva pròpia naturalesa. Abans d'entrar en qüestió, tanmateix, un petit apunt en el terreny metodològic. El present estudi no és complet: hi ha aspectes que seria convenient poder desenvolupar més, però, per més que ho hem intentat, no ens ha estat possible, sobretot i principalment, per no haver pogut disposar de la documentació administrativa d'aquest establiment penal, probablement perquè es degué fer desaparèixer coincidint amb la seva fi.¹ Disposar d'aquesta documentació hauria permès abordar amb molta més precisió aquest experiment concentracionari, des de la seva organització pel que fa a l'organigrama, l'administració i els serveis, els treballs realitzats, el règim de funcionament intern, el moviment del personal reclús, així com els noms i la filiació del personal de vigilància, d'administració, tècnic i de direcció. Quant a fonts, doncs, la recerca del que fou el camp dins el sistema repressiu del SIM pràcticament s'ha hagut de construir sobre la base del testimoni oral i, en menor incidència, de l'anàlisi de fonts primàries, sobretot les que ens ha proporcionat el fons de l'Archivo General Militar de Ávila (AGMAV) procedents de la confiscació de documents, en aquest cas, de la Conselleria de Justícia de la Generalitat de Catalunya. Però, sobretot, el treball s'ha nodrit de la Causa General instruïda pel Ministerio Fiscal acabada la guerra sobre la «dominación roja en España» per identificar fets delictius en zona republicana. En qualsevol cas, estem parlant d'una documentació de caire judicial, que aplega tota la instrucció portada a terme per la fiscalia sobretot durant els anys 1942 i 1943, per tant, quatre o cinc anys més tard de l'existència del camp de treball. Sigui com sigui, es tracta d'una instrucció molt deficient quant a procediment, perquè aplega pocs testimonis de càrrec, només un de la part acusada, i perquè hom percep, en les declaracions sobre un mateix fet, confusió, intenció ideològica i,

¹ Tot i tenir sospites fonamentades sobre la desaparició d'aquesta documentació, no descartem que en un futur en pugui sortir una part, quan es tingui completament explorada i habilitada a la consulta la part encara pendent de catalogació de l'immens fons de l'Archivo General Militar de Ávila, sense excloure altres fons de l'administració estatal.

en ocasions, imprecisió i exageració.² A part del personal adscrit al camp, la documentació de fiscalia també recull les respostes que donaren veïns del poble que havien tingut personal de direcció, de serveis tècnics, d'administració i de vigilància del camp a dispesa, com Ramon Canosa Planes, Salvador Ribalta Pont, Ramon Regué Esteve i Pere Huguet Pané. Les seves declaracions, tanmateix, tot i haver tingut contacte directe amb el personal del camp, aclareixen ben poca cosa.³ Ara bé, és revelador l'apunt del comandant de la Guàrdia Civil de Guissona, Pedro Díez Fernández, amb relació als declarants, en el sentit que

Todos han manifestado que los jefes o individuos que tuvieron alojados, forzosamente, se mostraban reservados en sus conversaciones respecto a lo que ocurría en el Campo de Trabajo, y además estuvo todo el pueblo con las entradas cerradas todas menos una, exigiendo siempre explicaciones a los que salían del circuito, que únicamente autorizaban cuando no se había de llevar a cabo ningún desmán; motivos por los cuales no pueden facilitar informes acerca de lo que ocurría en dicho Campo.⁴

Potser la més interessant, des del punt de vista de la fiabilitat, i si exceptuem aquelles informacions en què els declarants havien presenciat directament allò que denunciaven, és la d'un antic vigilant del camp, Antonio Escamilla Muedra, encara que aquesta declaració en procediment sumaríssim ordinari instruït contra ell probablement es feu sota pressió i en lògica de legítima defensa davant les imputacions greus de què s'havia de defensar.

Sense deixar el camp del testimoniatge, tot i els anys passats des de la fi de la Guerra Civil, hem de remarcar el treball de recuperació de la memòria històrica dels Plans de Sió, dirigit per Montserrat Coberó, amb documentació de Carme Diví i Francesc Closa, i filmació i edició a càrrec d'Aida Boncompte, amb entrevistes realitzades a Antonio Abellana Inglada, Ramon Ribera Bernades, Ramona Ribera Solé, Salvador Comelles Llordès i Ramon Trilla Recasens (Coberó, 2009-2010). Ens ha servit també un treball documental de l'any 2014 que hom pot veure en línia sobre el camp de treball, basat en entrevistes a testimonis nous, com Manuel Sala Amargós, que havia estat intern al camp; Salvador Bentoldrà Ramon, i Isabel Cirera Bosch,⁵ i amb guió i assessorament històric de Jordi Soldevila i Jordi Oliva, i edició i postproducció de Natàlia Lloreta (vegeu Lloreta *et al.*, [2014]).

² Un exemple el tenim amb l'esment de l'ermita de Sant Vicenç, a l'entorn de la qual es documenta l'execució de tres reclusos com a represàlia per la fuga de dos interns, i que reiterades vegades és rebatejada com a ermita de Santa Quitèria; i sense moure'ns d'aquest mateix episodi, hi ha qui testimonia que foren cinc els executats, i algun altre, quatre, per no parlar de les raons que provocaren les execucions. Entre les declaracions, potser la més interessant és la de Joaquim Coma Nadal, pres del camp que prestà servei com a administratiu a les oficines.

³ Ramon Regué i Salvador Ribalta, per exemple, digueren que no en sabien res en absolut, el segon perquè es trobava fora del poble. I els altres dos aporten poca cosa al respecte.

⁴ CDMH, Fondos Contemporáneos – Causa General, c. 1469-1, exp. 1/544. Aquest expedient el citarem amb freqüència a l'article, de manera que, en endavant, l'esmentarem com a «CDMH, FC-CG», seguit del número de caixa, de l'expedient i del número de pàgina o document.

⁵ En aquest documental també s'entrevistà Antoni Avellana Inglada, Ramon Trilla Recasens i Ramona Ribera Solé, que figuraven en la nòmina d'entrevistats del treball de memòria històrica dels Plans de Sió.

Finalment, la bibliografia també ens ha estat útil, més enllà de les obres de caràcter general, que ens han servit per poder contextualitzar el sistema repressiu en zona republicana durant la Guerra Civil. Cal destacar els treballs, a manera de memòries publicades, de Narcís Gibert o de Gregori Creus; els estudis de Josep M. Solé Sabaté i de Joan Villarroja sobre la repressió a la rereguarda catalana; el treball monogràfic sobre els camps de treball a Catalunya, obra de Francesc Badia, i els apunts que sobre els camps fan Cèsar Alcalà i Queralt Solé en les seves obres sobre les presons de la República o les fosses comunes, respectivament.

EL CAMP DE TREBALL NÚM. 4 DE CONCABELLA DINS EL SISTEMA CONCENTRACIONARI DEL SIM

Els camps de treball foren creats per decret, de 26 de desembre de 1936, del ministre de Justícia de la República, l'anarquista reusenc Joan Garcia Oliver. Tenien com a objectiu

la humanización de las penas, mediante el trabajo del reo, despertando y utilizando las energías de éste como instrumento de utilidad social y como método el más aconsejable para regenerar al delincuente y transformando así la población penal ociosa en legión de trabajadores que compense con su propio esfuerzo el daño producido a la colectividad y dé a ésta, con la perseverancia y disciplina en el trabajo, las garantías de arrepentimiento que permitan a los penados reintegrarse a la vida ciudadana sin riesgo social alguno. (Badia, 2001: 28)

El decret feia extensiu el nou règim penitenciari tant a les penes comunes com a les militars. Diu Garcia Oliver:

Su reglamentación estaba basada en la idea de recuperar, por el trabajo de los fascistas condenados, elementos esenciales como las vidas de los condenados, salvados de los piquetes de ejecución a que inexorablemente eran conducidos antes, en los «paseos»; las vidas de aquellos procesados que antes eran condenados a muerte por no existir alternativa a la hora de su condena por los tribunales populares; facilitar la reconstrucción, una vez terminada la guerra, con los enormes trabajos que habría que realizar para lograr el rehabilitamiento de carreteras, puentes, vías de ferrocarril, puertos y repoblación forestal, que, de realizarse con mano de obra sindicalizada y con salarios sindicales, resultarían de casi imposible ejecución. Con el trabajo de los condenados por fascistas, la sociedad recuperaría parte de los valores materiales destruidos a causa de ellos. (García Oliver, 1978: 393)

El primer camp de treball funcionà a Totana (Múrcia) a partir del 29 d'abril de 1937. Al camp hi serien destinats els penats condemnats pels tribunals populars i jurats d'urgència de menys de seixanta anys, en un nombre que no podria superar els 2.000 interns (Badia, 2001: 30),⁶ i en el destí de cada reclús es tindria en compte el seu ofici o professió. A la porta

⁶ Badia escriu, en relació amb el camp de Totana: «El camp tenia per missió rebre els penats sentenciats pels tribunals populars i jurats d'urgència en nombre no superior a 2.000». Aquesta xifra, tanmateix, contrasta amb la que surt en el document Reglamento de Vigilantes de Campos de Trabajo, a la pàgina 2 del qual hi podem trobar el personal necessari del cos de vigilants per atendre un camp de treball d'entre 2.000 i 3.000 penats (AGMAV, Documentación Roja, lligall 77, cp. 6).

d'ingrés, un gran cartell deia: «Trabaja y no pierdas la esperanza».⁷

El 9 d'agost de 1937, el ministre de Defensa, el socialista Indalecio Prieto, decretava la creació del Servicio de Investigación Militar (SIM), un servei essencialment de contraespionatge adscrit al Ministerio de Defensa Nacional. Aquest organisme, tanmateix, aviat es convertí en un instrument policial comunista, de repressió política contra la dissidència ideològica i els enemics potencials de Stalin. Es tractava, afirmava Tasis (1990: 145), «d'una mena de policia secreta i anònima que investigava amb poders extensos i al marge dels jutges en tots aquells delictes que tenien alguna relació amb la seguretat de l'Estat. Espionatge, per tant, en primer lloc».

I fou precisament el SIM qui organitzà i dirigí els camps de treball que es crearen a Catalunya durant la primavera de 1938. Una creació no exempta de conflicte, pel que suposava d'intromissió en la política penitenciària del Govern de la Generalitat, així com també per la malfiança i l'allunyada concepció, finalitat, característiques i dependència orgànica del que establí el decret de creació de 1936. Ho constata Tasis en les seves memòries, en preguntar-se:

[...] com podrien evitar-se les intromissions d'una burocràcia àvida de dominació, tradicionalment anticatalana —si més no, antiautonòmica—, dotada d'una reglamentació rígida i d'un fort «esperit de cos»? [...] L'ordre públic i l'exèrcit ja havien estat «recuperats» per l'Estat, arran dels fets de maig. [...] Els Proveïments varen passar molt aviat a dependre de la «Direcció General de Abastos» i, després, d'una Intendència General [...]. A Finances també hi hagué intromissions, les quals anaren reduint de tal manera les atribucions de la Generalitat i les possibilitats de la seva tresoreria que cada venciment de les seves obligacions generals representava una humiliació per al govern català. [...] També hi hagué intromissions a Justícia, amb la instal·lació del Tribunal Central d'Espionatge i Alta Traïció —a Catalunya ja n'existia un de similar— a Barcelona, com també del Suprem i de la Fiscalia General. Sobretot amb la creació dels Jutjats Especials de Guàrdia, que funcionaven amb un procediment excepcional d'urgència i que varen cometre, pel fet de llur composició i de llurs regles, moltes barrabassades. (Tasis, 1990: 143-144)

Els dubtes amb les autoritats del SIM que s'havien de fer càrrec dels reclusos sorgia dels mateixos preventoris judicials. Ho constata la circular «Fortificacions», de data 8 de maig de 1938, sobre disposicions generals i situació legal amb relació a la població reclusa, que no era més que la posició que adoptà la Direcció General de Serveis Correccionals de la Generalitat per deixar clara la posició davant del SIM:

Tots els individus en qüestió continuen depenent de Serveis Correccionals encara que pràcticament no sigui així, i davant els Jutges, Tribunals i altres autoritats nosaltres en som els únics responsables, i no ens és legalment possible d'eludir el compliment del manament que ens transmetin. Aquesta Direcció General, atesos els moments extraordinaris que vivim, va confiar, va «deixar», als agents del Ministeri de Governació un cert nombre de reclusos per a fer fortificacions, amb la condició que, estarien a la nostra disposició sempre que les necessitats

⁷ Una salutació anunci que ben bé podia competir amb el que els deportats d'arreu d'Europa es trobaven a l'entrada dels camps nazis: «Arbeit macht frei» («El treball allibera»).

judicials ho reclamessin però els esmentats reclusos no quedaven per això eximits de llurs responsabilitats [...] els reclusos que foren traslladats a fortificacions han d'ésser considerats, als efectes judicials, com a reclusos d'aqueix Preventori Judicial i així com es despatxa la documentació dels que es troben efectivament a l'Establiment igualment es pot fer i s'ha de fer amb els que es troben a fortificacions.⁸

Veiem, doncs, que es passà de la reserva inicial a la confirmació d'una situació no desitjada. En aquest sentit, és interessant com Tasis, director aleshores dels Serveis Correccionals de la Generalitat de Catalunya, relata la trobada amb el capità del Cos de Carrabiners, Santiago Garcés Arroyo:⁹ «Un dia vaig rebre la visita d'un capità, membre de la Secretaria del ministre de la Governació, i que venia amb unes pretensions concretes: l'havien encarregat de fortificar, dintre de Catalunya, uns determinats punts estratègics [...]. Vaig dur-lo a veure el conseller de Justícia [Pere Bosch i Gimpera] i, plegats, vàrem estudiar el problema» (Tasis, 1990: 147). De bon principi, Tasis manifestà sentir-se colpit per la consideració que el capità Garcés tenia sobre la població penal i per l'argumentació que proposava per aconseguir aquella mà d'obra, en el sentit que si una part important de la població enquadrada en lleves corria el risc i les incomoditats al front de combat, no era just que els enemics o presumptes enemics de la República seguíssin en preventoris i correccionals i haguessin de deslliurar-se de l'esforç per guanyar la guerra. Per tant, aquella gent havia d'ajudar, si no amb un fusell a la mà, amb un pic i una pala, i afegia que a les presons de València ja estava en marxa aquest sistema, i que els penats, disciplinadament, estaven ben tractats. En qualsevol cas, l'argumentació primera més o menys ensucrada sobre la utilització d'aquesta mà d'obra topà de seguida amb la crua realitat del servei que representava Garcés, perquè, en paraules de Tasis, «si vacil·làvem [...], com que allò era una necessitat, si no arribàvem a un acord amb ell, el ministre es veuria obligat segurament a prendre decisions en l'afer». Tanmateix, recorda com li faltà temps per lamentar aquella situació en afirmar que el règim disciplinari dels camps de treball, sobretot l'installat als Omells de na Gaia, fou duríssim, i que aquells camps passaren a convertir-se en part de la maquinària repressiva del SIM (Tasis, 1990: 147-152). En conseqüència, el nou model concentracionari republicà podríem dir que era una rèplica, fins a cert punt, el model soviètic dels gulags pel que representaven en l'engranatge de la repressió política i per les prestacions que se'n derivaven en forma d'utilització dels penats com a força de treball i mà d'obra esclava (Badia, 2001: 71).

8 Arxiu Nacional de Catalunya, Generalitat de Catalunya (Segona República), ANC1-1-T-7004 (1936-1938), imatge 16/17.

9 Santiago Garcés Arroyo, polític, militant del PSOE i de les Joventuts Socialistes. Membre de l'anomenada «Motorizada». Se'l relacionà amb l'assassinat de José Calvo Sotelo. Durant la guerra, participà en els combats a la Sierra de Madrid i posteriorment ingressà al Cos de Carrabiners, on arribà a capità. El 7 d'abril de 1938 fou nomenat adjunt del cap del Servicio de Información Militar (SIM) i al maig substituï Manuel Uribarri al capdavant del servei. Tot i pertànyer al PSOE i ser proper a Indalecio Prieto, Garcés mantingué bones relacions amb els comunistes i amb agents de la policia secreta soviètica a Espanya, i hom no descarta que pogués tractar-se d'un agent de l'NKVD. Durant la seva etapa al capdavant del SIM, l'organisme augmentà la seva repressió contra la dissidència, els derrotistes i els elements quintacolumnistes. Després de l'ocupació de Catalunya, retornà a la zona centre-sud, sota domini de la República. Cap al final de la guerra fou ascendit a comandant. Vegeu: https://es.wikipedia.org/wiki/Santiago_Garc%C3%A9s_Arroyo.

El camp de treball de Concabella dins la xarxa de camps de treball de Catalunya

Després de l'enfonsada del front d'Aragó i el mateix dia de l'ocupació de Lleida, el 4 d'abril de 1938, el general Vicente Rojo, cap de l'Exèrcit de la República, ordenà la fortificació del territori català i a tal fi publicà les «Directivas para las líneas sucesivas de defensa en Cataluña». En total haurien de ser sis línies de fortificació amb l'objectiu d'impedir la progressió de l'enemic d'oest a est i de protegir per tots els mitjans les comunicacions fins a la frontera amb França,¹⁰ «siendo la misión de este Ejército mantener, sin idea de repliegue, nuestras líneas, para hacer frente a cualquier ofensiva que el enemigo pueda desarrollar» (Martínez Bande, 1979: 36-37). Amb l'objectiu de facilitar aquests treballs, i al costat de les unitats de fortificació i disciplinàries de l'Exèrcit, el SIM disposà la creació de sis camps de treball a Catalunya. Els camps, exceptuant el primer, que havia de servir de dipòsit general de presos, van canviar de destinació en funció de les necessitats militars de fortificació, i foren els següents:

- Camp de treball núm. 1: Poble Espanyol de Montjuïc, Barcelona (Barcelonès).
- Camp de treball núm. 2: l'Hospitalet de l'Infant i Vandellòs (Baix Camp), amb un camp accessori a Tivissa (Ribera d'Ebre). Més tard fou traslladat a Montferrer i a la vall de Cabó (Alt Urgell).
- Camp de treball núm. 3: els Omells de na Gaia (Urgell). Més endavant s'instal·là a Vila-sana (Pla d'Urgell) i posteriorment també feu cap a la vall de Cabó (Alt Urgell).
- Camp de treball núm. 4: Concabella (Segarra). Després passà a Seana, terme municipal de Barbens (Pla d'Urgell); posteriorment a la Serra de Rialb (Noguera), el Tossal (Noguera), Torà (Segarra) i finalment Rajadell (Bages).
- Camp de treball núm. 5: Ogern (Alt Urgell). Després fou traslladat a Anglesola (Urgell).
- Camp de treball núm. 6: Falset (Priorat), amb annexos a Cabassers, Gratallops, la Figuera i Porrera (Priorat). Passà després a Arbeca (Garrigues), on fou annexionat al camp núm. 3, amb el qual es desplegà a la vall de Cabó (Alt Urgell).

Fora de la jurisdicció del SIM hi havia també el camp de Clariana de Cardener (Solsonès), que albergava el Batalló Disciplinari núm. 5 de l'Exèrcit republicà, i el camp de la Pelosa, a Roses (Alt Empordà).

Pel que fa a la població reclusa amb destinació a aquests camps de treball, és molt complicat poder donar una xifra exacta per a cada camp, ja que el moviment de presos entre els centres de detenció i els camps era constant. Les fonts no tan sols no donen una xifra per a cada camp en el moment de la seva creació i l'evolució d'altres i baixes posterior, sinó que sovint, quan es donen, no es corresponen amb la realitat, i ni tan sols es posen d'acord en una estimació més o menys general. Nosaltres ho intentarem, però en cap cas no podem assegurar que siguin les xifres definitives. Comencem, doncs. Un informe quinzenal dels serveis de cartografia militar de l'Exèrcit de l'Est corresponent al 15 de maig de 1938 sobre les obres de fortificació de l'L-2 estima la població reclusa destinada a treballs forçats en camps de treball en 4.900.¹¹ Un segon informe militar, sense data per bé que és probable que sigui de la tardor de 1938, fet per l'Estat Major de l'Exèrcit de l'Est exagerava al voltant del nombre de penats, i donava una xifra de 10.000 homes.¹² Gràcies a la documentació

¹⁰ AGMAV, c. 581, cp. 2, doc. 1-2.

¹¹ AGMAV, lligall 772, cp. 4.

¹² AGMAV, lligall 771, cp. 36, doc. 9.

que trobem dins l'espionatge del Cuartel General del Generalísimo, a l'arxiu d'Àvila, d'entrada sabem que els presos que surten de la Presó Model durant els mesos de maig i juliol de 1938 amb destinació als camps pugen a 1.754, que sobretot proveeixen els camps núm. 3, als Omells de na Gaia, i núm. 4, a Concabella.¹³ Aquesta xifra hauria d'haver estat molt més copiosa, si fem cas de l'escrit de la Jefatura Principal de Prisiones del SIM a la Direcció General de Serveis Correccionals amb data 2 de juliol a fi que disposés de 750 reclusos per al dia 11 de juliol, 750 més per al dia 16, i 750 més per al dia 22 del mateix mes, per tal de poder proveir dos camps més de nova creació: el núm. 5, a Ogern, i el núm. 6, a Falset. La resposta de la Direcció General no es feu esperar per deixar clar que el nombre de presos que Serveis Correccionals tenia en disposició era sensiblement inferior al que se sollicitava (Badia, 2001: 237-239).¹⁴ Novament remetem al fons d'Àvila i, en concret, a unes relacions nominals de població reclusa amb destinació a camps de treball, per concretar que al camp de treball núm. 2 hi haurien pogut anar a parar uns 878 reclusos entre maig i juliol de 1938, tots ells procedents del castell de Montjuïc i de València; que al camp de treball núm. 3 dels Omells de na Gaia, ja hem dit que, en primera instància, sense tenir en compte els increments, hi anaren a parar 661 presos; que al camp núm. 4, al poble de Concabella, 805, sense comptar-hi increments posteriors del contingent;¹⁵ que al camp núm. 5 d'Ogern, 348 reclusos d'entrada, i un contingent de 617 més que són destinats al camp en dies posteriors —en conseqüència, 965 en total—,¹⁶ i que, finalment, el camp núm. 6 de Falset, amb ramificacions a Cabassers, Gratallops, la Figuera i Porrera, que sumarien un

13 Ens consta, segons la documentació, que 661 van a parar als Omells de na Gaia; 805, a Concabella, i 288 molt probablement es repartiren entre Falset i Ogern. El camp núm. 1 de Montjuïc actuava com a dipòsit, i el núm. 2 fou proveït amb reclusos de l'establiment penitenciari de l'antic monestir de Sant Miquel dels Reis, a València (AGMAV, c. 3012, cp. 5, doc. 1).

14 Dies més tard se'n concretà la xifra la qual ascendia, segons Badia —que consulta el fons de la Generalitat de Catalunya (Segona República)—, a un nombre entre 225 i 250 reclusos; nosaltres, però, l'estimem en 288, entre juliol i principis de setembre, si fem cas de la relació nominal de presos amb destinació a camps de treball que signa Rafael Tasis el 25 d'octubre de 1938. En qualsevol cas, sabem també del cert que aquesta xifra s'aniria incrementant en dates posteriors amb reclusos d'altres procedències. Els camps d'Ogern i de Falset es crearen quan ja funcionaven els quatre primers, constituïts entre abril i juny; cal tenir present, a més, que el núm. 2 de l'Hospitalet de l'Infant s'alimentà dels presos procedents de l'establiment penitenciari de l'antic monestir de Sant Miquel dels Reis, a València.

15 En l'annex final d'aquest treball, amb la llista dels 805 reclusos que van anar a parar a Concabella, hi esmentem una trentena llarga de noms més que tenim la certesa que passaren per Concabella. En qualsevol cas, no estem en disposició de saber la xifra real en cada moment perquè no hem pogut conèixer les baixes del camp.

16 Cardona afirma que un primer grup de 300 arribà a Ogern procedent del castell de Montjuïc i que foren concentrats prèviament al Poble Espanyol. El mateix Cardona recull en el seu estudi el ball de xifres de reclusos del camp, que anava dels 2.500, segons el testimoni del pres Teófilo Cabrerizo, als 800, segons Ricard M. Sans, passant pels 1.500 en versió de Miquel Sabater. Diu Cardona: «Imagino que la xifra de 2.500 reclusos seria correcta si tenim en compte el total de penats que van passar pel camp durant els quatre mesos que va ser efectiu a Ogern, sobretot si en aquesta xifra també s'hi inclouen els 1.200 presoners que segons el mateix oficinista [Teófilo Cabrerizo] constituïen l'annexió de Castellar de la Ribera [es refereix al Batalló Disciplinari núm. 5 de l'Exèrcit republicà, no dependent del SIM], la qual va fer-se efectiva el 27 de juliol» (Cardona, 2009: 34 i 42).

total de 775 reclusos.¹⁷ La suma total, en conseqüència, puja a 4.085. D'aquests, ja hem vist que almenys 1.754 procedien de la Presó Model i s'incorporen als camps de treball entre el 23 d'abril i el 9 de setembre de 1938, mentre que 810 més procedien de presons militars, i més concretament del castell de Montjuïc, i sembla que s'incorporaren als camps el 13 de juliol, i 295 més ingressen entre maig i agost en camps de treball directament de la Comissaria General d'Ordre Públic de la Generalitat de Catalunya.¹⁸ Finalment, sense poder comptabilitzar les altes i baixes de cada camp en tot moment, no podem oblidar un darrer contingent de presos que, en nombre de 825, foren enviats des de la Presó Model cap a camps de treball en data 23 de gener de 1939.¹⁹

A falta, doncs, de poder aprofundir més i millor el moviment de la població reclusa amb destinació a camps de treball entre la primavera de 1938 i la fi dels camps, i tenint en compte que el moment de més activitat de fortificació es produeix durant la primavera i l'estiu de 1938, al nostre entendre la màxima d'interns en camps podria oscil·lar entre els 4.100 i els 5.000 reclusos, una xifra que s'atansa molt a la manifestada en l'informe de maig sobre l'estat de les obres de la línia L-2, i a la qual caldria afegir les plantilles del cos de vigilants de camps, variables també segons el contingent de cada instal·lació, però que al nostre parer podria arribar als 500 homes més de personal auxiliar, entre direccions, administració i serveis, i vigilància.²⁰

L'ARRIBADA DEL CAMP A CONCABELLA

Entre la segona quinzena d'abril i la primera setmana de maig, foren concentrats a la Presó Model de Barcelona un contingent força nombrós de reclusos procedents sobretot de les presons de Girona, Figueres i Mataró. Pocs dies després, el 23 d'abril de 1938, una primera expedició, amb 661 reclusos, marxava amb destinació als Omells de na Gaia, on es constituïria el camp de treball núm. 3. I gairebé un mes després de sortir aquella primera expedició, concretament el 19 de maig de 1938, sortia de la Presó Model un nou contingent de 805 presos amb destinació a Concabella, on es constituïria el camp de treball núm. 4. Tot i que algun testimoni apunta la possibilitat que el camp pogués arribar a tenir, al llarg dels mesos que estigué a Concabella, entre 1.200 (Gispert, 1987: 68) i 1.300 detinguts (Alcalà, 2009: 203), les evidències documentals sobre població reclusa del camp segarrenç ens porten a concloure que la xifra total no

17 Distribuïts de la manera següent: 189 a Cabassers, 187 a Gratallops, 180 a Falset i 153 a Porrera, i 66 més suposem que a la Figuera, ja que no s'esmenta destinació per a aquests.

18 AGMAV, c. 3012, cp. 5.

19 AGMAV, c. 3012, cp. 6, 7, 8 i 9; AGMAV, c. 145, cp. 7.

20 El «Reglamento de Vigilantes de Campos de Trabajo», de gener de 1937, informa que per a un camp de treball de 2 a 3.000 penats, calia «un Jefe responsable de Destacamento, 6 Jefes de Servicio de Destacamento, 18 Vigilantes primeros, 180 Vigilantes segundos» (AGMAV, Documentación Roja, lligall 77 cp. 6). Si apliquem la proporció als diferents camps partint d'un camp tipus amb 2.000 reclusos, tenint en compte que és difícil calcular els destinats al camp núm. 1, tindríem que a l'Hospitalet de l'Infant la xifra de vigilants de camp no devia ser inferior als 90; als Omells de na Gaia, 68; a Concabella, 83; a Ogern, 99, i a Falset i annexos, 80. Sobre el nombre de vigilants del camp dels Omells de na Gaia, disposem d'una informació del capità mèdic de l'Hospital Militar de Burgos, de 17 de febrer de 1939, segons la qual disposaven d'una llista nominal de la guàrdia del camp que pujava a «setenta y tantos Guardias y Jefes de Campo» (AGMAV, c. 2926, cp. 22, doc. 1).

degué superar en cap moment el miler.²¹ A aquest contingent, òbviament, caldria afegir-hi el personal de direcció, tècnic, d'administració i serveis, i de vigilància del camp, que, segons els nostres càlculs, podria oscil·lar entre els vuitanta i noranta membres. Fou la segona expedició més nombrosa enviada als camps, després de la del camp d'Ogern, i pel que fa a la seva composició, la formaven presos governatius, detinguts preventius i penats per desafecció, militars o membres dels cossos de seguretat de l'Estat desafectes, pròfugs i desertors, detinguts per intentar fugir de la zona republicana, eclesiàstics, membres de la CNT-FAI i del POUM, oficials i presoners de guerra, personal civil de zones ocupades, membres de les Brigades Internacionals, infractors de proveïments i transferència de capitals, i delinqüents comuns (Badia, 2001: 91-112).²² Concabella tenia aleshores uns 350 habitants. La població reclusa, juntament amb el personal d'administració i vigilància del camp, ben bé en triplicà el nombre.

Sortiren de la Presó Model de matinada, enmig dels focus de cotxes i la foscor de la nit, per recórrer el trajecte a peu fins a l'Estació del Nord. Allà els esperava un tren que els portaria a Cervera, on arribarien a mitja tarda, després d'un viatge de més de deu hores, amb una única parada a Rajadell, obligada per l'evasió d'un pres. A Cervera, foren traslladats en formació i entre la vigilància i els crits dels guàrdies perquè els veïns tanquessin balcons i finestres, des de l'estació fins a l'església parroquial de Santa Maria, on feren nit, passant pels actuals avinguda de Manresa, carrer de la Llibertat, carrer de Guinedilda, plaça de la Universitat, plaça de Sant Miquel i carrer Major. El dia 20 de maig, encara de nit, la columna de presos abandonà Cervera a peu, cap a la carretera de Guissona. Passaren per Tarroja —on arribaren a migdia—, Sedó, Ribes, Hostafrancs i fins al destí final de Concabella, on arribaren a primera hora de la tarda.

21 Podem confirmar la xifra inicial de presos que arriben a Concabella, tot i que Creus (1998: 356) dona també la xifra precisa de 837; en canvi, no podem precisar l'evolució de la població reclusa al llarg de l'estada a Concabella, i encara menys l'evolució posterior fins a la seva dissolució, a començament de febrer de 1939. Per exemple, un croquis militar republicà, probablement d'agost-setembre de 1938, mostra l'estat de les obres de la línia de fortificació L-2, amb el detall dels detinguts o presoners que en nombre de mil treballaven tant al camp de treball núm. 3 dels Omells de na Gaia, davant de Vallbona de les Monges, com al núm. 4 de Concabella, a l'entorn de Cervera (AGMAV, lligall 772, cp. 4). I novament ens hem de remetre als testimonis per aproximar-nos a aquesta realitat. Lluís Anglada Font, pres al camp i de Mataró, parla del fet que, en arribar a Concabella, eren entre 800 i 1.000 presos, i quan es va dissoldre en quedaven uns 200 (Alcalà, 2009: 192); la declaració feta per Víctor Iturrioz Echeverría davant la Causa General, el 7 de gener de 1941, encara allunyava més aquestes xifres cap als extrems: «En primer término —digué— llegaron a congregarse 1.200 reclusos, entre fusilamientos, enfermedades, y algunas otras desapariciones por cuyos motivos, pasaron la frontera noventa»; Josep Pera Riera, també pres al camp de treball, declarava davant la Causa General l'11 de juny de 1942 que «el dieciocho de mayo de mil novecientos treinta y ocho el declarante se encontraba detenido en la Cárcel Modelo de Barcelona, a la que había sido trasladado unos quince días antes procedente de la Prisión de Figueras, para ser concentrado junto con unos ochocientos detenidos procedentes de distintas cárceles, al objeto de ser destinados al campo de trabajo número cuatro», o Emili Llàcer Gomis es refereix a la població reclusa de Barbens en nombre de «ochocientos presos» (CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/522, 566 i 609).

22 Algunes fonts, com la declaració de Josep Pera Riera davant la Causa General, apunten que «de los ochocientos detenidos unos quinientos lo estaban por haber cometido delitos comunes» (CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/566).

L'arribada del camp a Concabella trasbalsà la vida quotidiana de la gent del poble, atès que fou en dependències del mateix poble, amb l'excepció de l'ermita de Sant Vicenç, als afores en direcció a Agramunt, on s'organitzà la direcció i els serveis tècnics, l'administració, la vigilància, l'aixopluc i la manutenció dels presos, i altres serveis. En qualsevol cas, tot força improvisat. De fet, el mateix alcalde de la població, Josep Gabernet, l'any 1943, manifestava que «el Campo dicho estaba en Concabella, y ocupaba la totalidad del pueblo, estando los habitantes de dicho pueblo, casi incomunicados con el exterior, y no habiéndose efectuado instalaciones especiales para su instalación».²³ El model que les autoritats del SIM adoptaren per a cada camp de treball varià segons els casos i els condicionants de l'entorn on s'havia d'establir, de les obres que hom hi havia de realitzar i del contingent de població reclusa. Partint de la base que un mateix camp pogué anar canviant la modalitat de l'assentament en funció de les necessitats que tenia i a les quals s'havia d'adaptar en cada moment, podríem distingir tres modalitats, segons ens fa notar Badia: el convencional, adaptat a la itinerància i a un contingent de presos nombrós, que tenia un espai de terreny propi tancat amb filferrada, barracons i uns mínims serveis del tot provisionals i deficients, exemple dels camps que funcionaren a Ogern o a l'Hospitalet de l'Infant; el camp urbà, més o menys estable i amb un contingent de presos també nombrós, que aprofitava l'estructura del nucli de població, així com de part dels seus edificis (habitatges, església, magatzems o coberts, corrals...), com és el cas dels camps que s'establiren a Concabella o als Omells de na Gaia, i el provisional i itinerant, condicionat pel moviment més o menys habitual dels presos i del seu contingent, que acostumava a ocupar espais abandonats o mig abandonats, com esglésies, coberts o tancats, tot i que en alguna ocasió s'havien improvisat acampades al ras, com el cas d'Arbeca. amb el camp núm. 2, o de Seana (terme municipal de Barbens), amb el camp núm. 4. En qualsevol cas, cada camp es constituïa autàrquicament, de manera que el treball dels presos s'utilitzava a la lliure conveniència de les autoritats i direccions dels camps (Badia, 2001: 86 i 116).

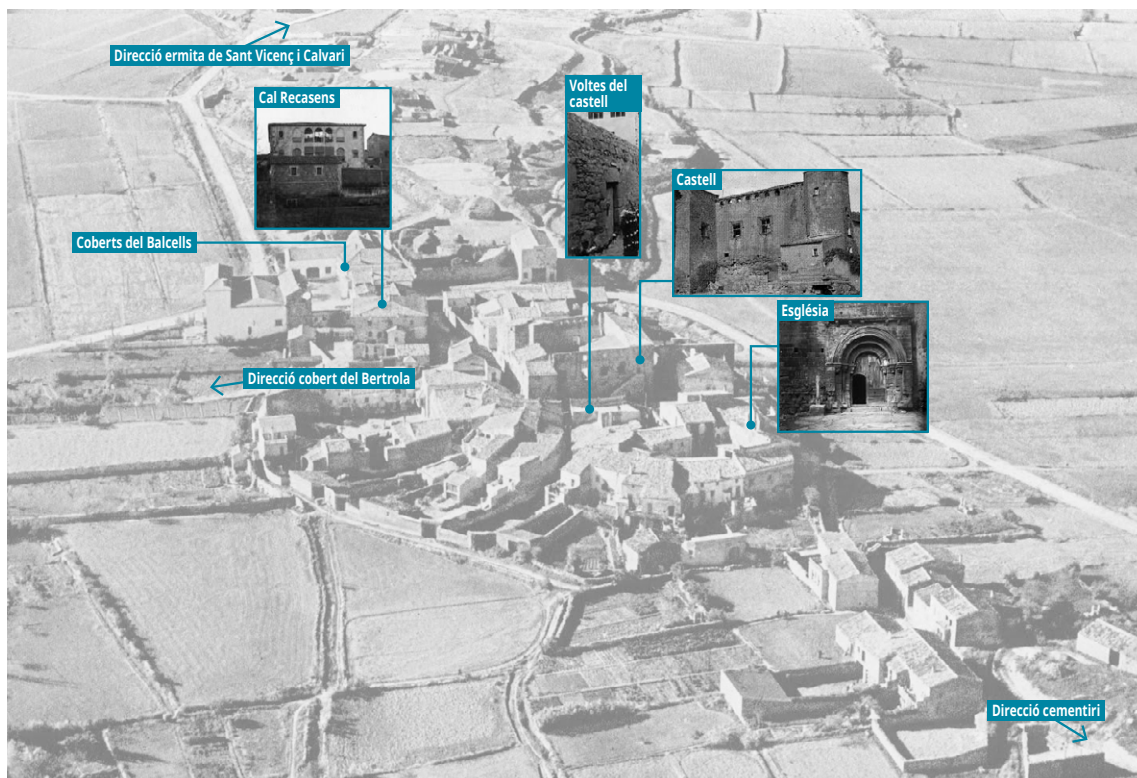
Així doncs, amb l'arribada i ocupació del nucli de població, Concabella quedava sotmesa a l'autoritat del SIM, que establia un règim de funcionament basat en confiscacions d'espais i cases; el control dels accessos, amb emissió de salconduits inclosa,²⁴ i el confinament a les cases quan hi havia presència de la població reclusa. A tot això, caldria afegir-hi situacions no desitjades, que incloïen amenaces i la despesa forçada per al personal de direcció i serveis

²³ Vegeu CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/555. Unes hores abans que el gruix de reclusos arribés a Concabella, explica Creus, «havien sortit de Cervera tretze o catorze presos, custodiats, cap a Concabella, per a preparar els llocs on ens havíem d'hostatjar, que eren cinc: l'església parroquial, els baixos del castell escola, els baixos de la casa nova del Recasens, la pallissa de cal Bertrola i la capella de Sant Vicenç» (Creus, 1998: 357-358).

²⁴ Els testimonis recorden, per exemple, que necessitaven salconduits per sortir del poble i que s'havien de segellar cada quinze dies.

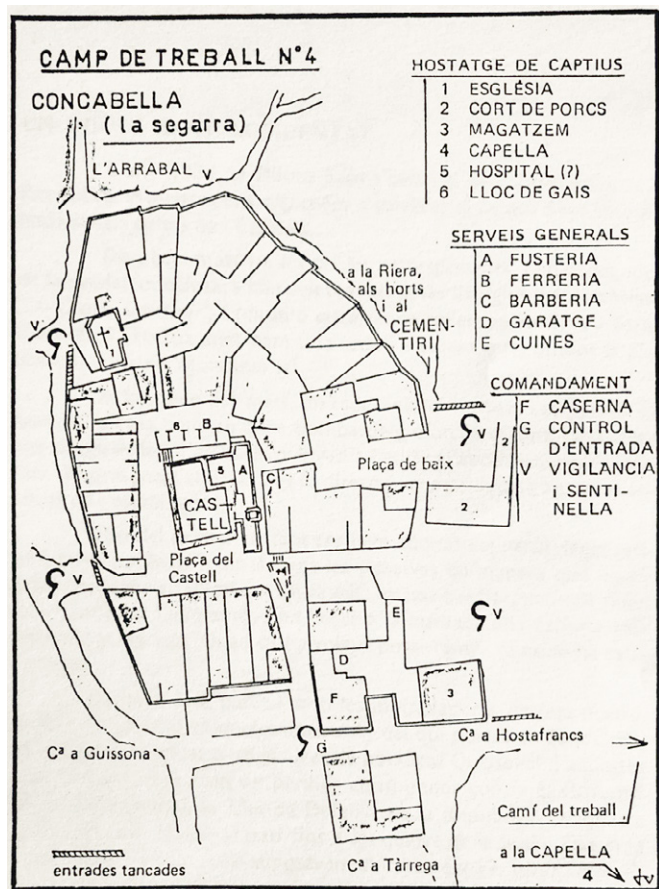
Imatge aèria del nucli urbà de Concabella, feta l'any 1958, amb indicació dels espais ocupats pel camp dins el nucli urbà, i amb superposició i indicació d'imatges d'habitacles destinats a dependències del camp

Font: Memòria Digital de Catalunya

del camp.²⁵ Tanmateix, també podem enumerar situacions viscudes que poden ajudar a humanitzar el que fou aquell calvari per a molts, com el fet que alguns dels presos es pogueren llogar en les tasques del segar, faltades com estaven, les cases, de la mà d'obra necessària, perquè molts dels mossos que habitualment es llogaven per a aquestes tasques es trobaven mobilitzats al front, o bé el benefici que suposà el camp gràcies a l'encariment de determinats productes de la terra, que l'augment desproporcionat de la demanda provocà.

²⁵ Un informe de la Guàrdia Civil de Guissona que eleva al fiscal de la Causa General el comandant de la 114a Comandància, Pedro Díez Fernández, ens permet conèixer almenys el nom de vint cases que tingueren en algun moment personal de direcció, tècnic, d'administració i altres serveis del camp a dispesa, entre les quals la de Ramon Canosa Planes, que, segons sembla, hi tingué des de Manuel Astorga fins a Andrés Párraga, passant per Germán González (o Giménez), Antoni Colomé, Rafael Gisbert, Àngel Estivill, un italià de cognom Balsimo, Manuel Borrull, un tal Pardo, Antonio Prieto, Emilio Castaño i Ansotegui; la de Pere Puig, de renom *Elena*, que hi tingué Pantaleón Casanova i un tal Manuel; Antoni Comelles, de renom *Farré*, un tal Joaquín i un tal Francisco; Antoni Ribera, de renom *Belloch*, hi tingué Miguel Yuste, José Baqué, Francisco González, Pedro Soto, Diego Martínez; Josep Ribera, de renom *Agnès*, hi tingué Joan Monclús, àlies *Margalef*; Ramon Regué Esteve, que tingué un tal Catalá; Josep Cortadelles, que hi tingué Teodoro González, Valentín Quintana, Jesús Alazábal i Antoni Conesa; Jaume Lloret, que hi tingué Jesús García i un tal Solé; a casa de Ramon Recasens hi hagué Ramon Mort; Pau Inglada també hostatjà Valentín Castro; a casa de Jaume Flotats hi estigueren Felipe Galindo i un tal José; Miquel Vidal comptà amb Vicenç Estelrich, un tal Aquiló i Joan Monclús, àlies *Margalef*; Antoni Vilalta Vilalta hi tingué Dionís Rosell i Ernest Esplugues; Ramon Soldevila, un tal Locacio, un tal Hipólito i el tal Catalá; Manuel Bordera, Pere Arana i Isidre Rogines compartiren casa de Vicenç Sarri; Josep Puig hostatjà Josep Ros i un tal José, i les cases de Josep Tomàs, Jaume Guàrdia, Anna Bargués i Josep Cirera en tingueren un del qual no recordaven el nom (CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/542-545).

Croquis del camp de Concabella dins el nucli urbà, amb el detall de les dependències i punts de guàrdia, segons elaboració i interpretació d'un dels presos del camp i fill de Torroella de Montgrí, Josep Vert Planas, que reproduïx Gispert en les seves memòries de la guerra (Gispert, 1987). Tot i l'aproximació, convé corregir algunes dependències, com la cort de porcs, que no existia com a tal; el magatzem, que servia de cuines, es trobava sota el consultori mèdic del poble, tot i que el menjar es donava a la plaça del Castell; hom no recorda que hi hagués cap espai destinat a aixopluc d'homosexuals; la fusteria i la ferreria eren serveis que ja tenia el poble; també tenia barberia (punt C), però el camp tingué la seva: la barberia del camp es trobava al costat de la sabateria i de la infermeria, al sector B; la caserna (punt F) no tenia l'emplaçament indicat, sinó que es trobava a l'edifici contigu.

Organització i funcionament del camp

Tal com hem dit en l'apartat anterior, i llevat d'algunes dependències fora del nucli urbà, com l'ermita de Sant Vicenç i el tancat i cobert del Bertrola, el camp de Concabella aprofitaria la trama urbana i un seguit de dependències que es trobaven dins mateix d'aquest entorn com a base per a l'assentament del camp. Així, la comandància i la caserna s'installaren a cal Recasens, amb una oficina tècnica i una d'administrativa. Els serveis sanitaris, preparats per actuar com a dispensari mèdic i farmaciola, tot i que d'una precarietat absoluta, tingueren diferents emplaçaments —al castell, a tocar de cal Recasens, però sobretot en una de les voltes sota de la placeta del Castell—, mentre que l'hospitalització es feia a Cervera, a l'hospital militar base del XVIII Cos d'Exèrcit que es repartia entre l'escola graduada (actual CEIP Balmes) i l'edifici de la Universitat. De la realitat i les condicions d'aquest servei extraordinàriament precaritzat en donen fe el testimoniatge.²⁶ Entre el personal mèdic i sanitari que serví al camp hi hagué el metge Francesc Carbonell Blanes i l'estudiant de medicina de la Universitat de Barcelona Francisco Cordoncillo Villar.²⁷ Altres serveis foren la sabateria i la ferreria, i la barberia, que es trobaven un a cada costat de la infermeria.

Del servei de fusteria, se n'ocupava la que ja existia al poble. Les cuines i el servei d'intendència es trobaven als baixos dels coberts del Balcells, mentre que els presos foren repartits entre l'església parroquial, els baixos i el primer pis del castell, el cobert i tancat del Bertrola²⁸ i l'ermita de Sant Vicenç. Pel que fa a l'accés principal i control d'entrada i sortida del camp, aquest es feia pel carrer de la Farinera.

²⁶ «Si estàvem malalts, segons dictamen del metge, ens portaven a una sala del castell de Concabella o a un corralet vora cal Recasens; i si ens trobàvem malament al camp, ens portaven amb un baiard, custodiats per guàrdies, a aquella saleta amb palla. Si la cosa era més greu, ens portaven a l'hospital de Cervera» (Creus, 1998: 360). O també podem apuntar aquí la declaració a la Causa General de Víctor Iturrioz Echeverría: «En la enfermería, en los primeros meses, para las quemaduras, heridas y graves infecciones que padecían los reclusos no había más que un poco de agua caliente, y unos montones de paja, llena de parásitos, sobre los cuales tenían que tumbarse» (CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/522-523).

²⁷ A Francesc Carbonell Blanes se'l cita com a «Médico de Guardia del Campo de Trabajo núm. 4» en un certificat de mort per malaltia del reclus Francesc García Caballé, del qual la Direcció General de Serveis Correccionals havia demanat informació. Narcís Gispert, en les seves memòries, cita un tal Cordonet de renom, referència de Francisco Cordoncillo Villar, estudiant de medicina, falangista, que passà captiveri al vaixell *Uruguay* i a la Presó Model abans d'ingressar al camp de Concabella (Badia, 2001: 231).

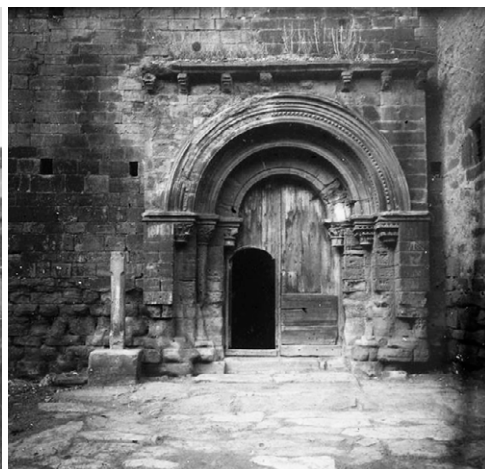
²⁸ Ens consta que les parets del tancat del Bertrola es van fer amb pedres que transportaren els presos provinents de l'ermita de Sant Vicenç, tot i que no s'arribaren a acabar perquè el camp va marxar a Barbens poc després de començar-les.

Esquerra: Vista panoràmica de Concabella des de la carretera de Sant Ramon, amb el casal de cal Recasens (actualment cal Gavernet) i el castell, convertits el maig de 1938 en dependències del camp de treball (1934)

Autor: desconegut

Dreta: Portada de l'església de Concabella (1918), també ocupada per serveis del camp

Font: Fons Fotogràfic Salvany (Biblioteca de Catalunya)

Hom parla d'unes condicions de vida deshumanitzades i de misèria absoluta. Alguns testimonis del camp explicaren que l'aigua que s'hi bevia fou declarada «por el Laboratorio Químico de Cervera, impotable hasta para las bestias».²⁹ Pel que fa al menjar, aquest era escàs, pobre i no sempre en les millors condicions.

L'organigrama del camp s'estructurava jeràrquicament, amb un càrrec d'inspector general de camps que recaigué, mesos després d'entrar en funcionament, en Manuel Astorga Vayo; un director de camp que a Concabella fou, en els inicis, el sergent de la Guàrdia d'Assalt Andrés Párraga, i posteriorment, José Elias Caiz; un sotsdirector, càrrec que recaigué almenys en tres sergents d'Assalt, Valentín Castro López, Emilio Castaños i un tal Pardo; un cap de destacament; un cap de servei extern i un altre per al servei intern; responsables de l'oficina tècnica, i finalment, els vigilants del camp.³⁰ La xifra de personal de direcció, tècnic, d'administració i serveis, i de guàrdia de camp no degué ser inferior als 69 membres, comptant, però, que el nombre forçosament ha de ser superior. Algunes fonts apunten a un guàrdia de camp per a cada deu presos. Altres càlculs suggereixen un increment del cos de guàrdies fins a un per a cada cinc o sis reclusos, cosa que establiria un contingent que podria oscil·lar entre els 140 i els 170 membres (Badia, 2001: 84). Si prenem com a referència el «Reglamento de Vigilantes de Campos de Trabajo» sobre un camp tipus amb 2.000 interns, tenint en compte les necessitats de personal per a l'administració del camp, que pujaria a 205 membres,³¹ al camp de Concabella, sobre una població reclusa de 805, li'n correspondria 83. Aquest resultat concordaria amb l'estimació a la baixa que proposa Badia d'un vigilant per a cada deu presos. En qualsevol cas, tot i la reglamentació quant al personal necessari per a la gestió del camp, és més que probable que el nombre total de membres pogués anar variant en cada cas en funció de les altes i baixes, i de les característiques i necessitats del camp.

²⁹ Declaració de Víctor Iturrioz davant la Causa General (CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/523).

³⁰ Aquest organigrama no coincideix exactament amb el que proposa el «Reglamento de Vigilantes de Campos de Trabajo», de gener de 1937, tal com hem apuntat en una nota anterior. Segons aquest reglament, un camp havia de tenir 1 cap responsable, 6 caps de servei, 18 vigilants de primera i 180 vigilants de segona (AGMAV, Documentación Roja, lligall 77, cp. 6).

³¹ Vegeu la nota anterior: la xifra de 205 membres surt de la suma total que proposa el reglament de vigilants.

Tancat del Bertrola, bastit amb pedres de l'entorn de l'ermita de Sant Vicenç que transportaren els presos del camp, i que deixaren a mig construir perquè, abans d'acabar-lo, a la segona meitat de setembre de 1938, el camp fou destinat a Barbens

Fotografies: autor (2005)

Pel que fa a la nòmina de personal adscrit al camp núm. 4, amb totes les reserves respecte d'alguns noms, presentem una primera relació nominal amb caràcter provisional; per tant, totalment revisable:³²

- Manuel Astorga Vayo, comunista madrileny que havia fundat les Juventudes Revolucionarias Madrileñas. Incorporat al SIM, arribà a coronel. Al principi, sembla que residí al camp de Concabella, tot i que se'l coneix en la direcció dels camps de treball núm. 2 i núm. 3 abans de ser ascendit a inspector general dels camps de treball, malgrat que abans fou destituït en la direcció de camp i empresonat, per bé que ràpidament reabilitat. Sempre anava acompanyat d'una escorta (Badia, 2001: 75-76). Com a inspector general de camps, dirigia des del seu despatx del carrer de Ganduxer de Barcelona.
- Andrés Párraga, director del camp. Sergent de la Guàrdia d'Assalt el 18 de juliol de 1936. Presumia de ser de bon tirador. Sembla que fou qui matà, com a represàlia per l'evasió d'uns presos, Victoriano Castillo i dos desconeguts més al Calvari de Concabella. Fou substituït al capdavant del camp vers el mes d'agost.
- Germán González,³³ de Madrid. Capità de la Guàrdia d'Assalt. Hom li atribueix també la direcció del camp.
- Josep Elias Caiz, natural de Tremp però resident fora des de la infància. Amb ell en la direcció del camp es rebaixà la duresa en el treball, els maltractaments, i pràcticament no es comptabilitzaren represàlies amb resultat de mort. El dia 15 de gener de 1939 el trobem a Torà, com a cap del camp, certificant la defunció de Josep Robert Vila, pres del camp.

³² A part d'un informe de la Guàrdia Civil de Guissona sobre els caps de casa que van tenir a disposició membres del camp núm. 4 quan aquest es trobava a Concabella, i d'un segon document sobre «Relación de denunciados como jefes, Guardianes que intervinieron en delitos en dicho Campo», ens basem en declaracions de testimonis del camp, en un informe de la Guàrdia Civil ressenyat com a ofici 1794, i en un segon informe de la Guàrdia Civil que recull el testimoniatge de l'Ajuntament de l'Aranjó, terme on pertanyia Concabella, amb el nom de 42 membres del camp als quals s'havia de sumar «otros diez individuos más cuyos nombres y demás datos se ignoran». Vegeu: CDMH, FC-GC, 1469, exp. 1/542-545 i 638-641; CDMH, FC-GC, 1468, exp. 1/813-814; Solé Barjau (2008: 138-139, nota 132).

³³ Algun testimoni a la Causa General el cita com a Giménez.

- Valentín Castro López, de 32 anys, casat, ebenista, nascut a El Escorial i amb veïnatge a Madrid. Sergent de la Guàrdia d'Assalt. Vigilant de txeques i camps de treball. Segon director del camp. Acabada la guerra, fou condemnat a mort en judici sumaríssim i d'urgència i afusellat el 31 de juliol de 1941. Fou enterrat al fossar de la Pedrera del cementiri de Montjuïc (Corbalán, 2008: 177).
- Emilio Castaños, de Madrid, sergent de la Guàrdia d'Assalt. També el trobem citat com a segon director o cap del camp.
- Baldomer Batalla, natural de la província de Barcelona, guàrdia del camp.
- Manuel Borrull, hom el fa constar amb càrrec de cap del camp. Fou afusellat.
- Antonio Escamilla Muedra, caporal de la Guàrdia d'Assalt.³⁴
- Antonio Prieto, de Toledo, i sergent probablement de Guàrdia d'Assalt.
- Adrián Beltrán Pellón, guàrdia del camp. El 29 de maig de 1938, amb Diego Reyna Mollán, conduïa a Cervera, davant la Comandància Militar, un desertor de l'Exèrcit republicà que havien capturat i retingut al camp de treball de Concabella. El soldat que desertà es deia Salvador Garí Asensio i era fill i veí de Fraga.
- Diego Reyna Mollán, guàrdia del camp. El 29 de maig de 1938, amb Adrián Beltrán Pellón, conduïa a Cervera, davant la Comandància Militar, el soldat desertor Salvador Garí Asensio.
- [...] Monclús, d'uns 38 anys, conegut com a «caporal Margalef», resident a Vinebre. En un altre lloc figura que era natural d'Olesa de Montserrat.³⁵
- Joan Monclús, àlies *Margalef*, cuiner del camp i guàrdia del camp, germà de l'anterior. Resident a Vinebre. Tanmateix, es fa constar també torre núm. 52 d'Ascó.
- Vicente López, de Madrid, sergent de la Guàrdia d'Assalt i escorta personal d'Andrés Párraga. Persona de pocs escrúpols. Encarregat de supervisar les obres de fortificació. És probable que es tracti de J. López Pastor.
- Vicenç Bonillo Spert, 39 anys, casat, vidrier, fill de Vicenç i Maria, nat a Bunyol (València) i veí de Cornellà de Llobregat (carrer de Víctor Pradera, 132, 1r). Afiliat a la CNT, marxà voluntari al front de Saragossa en la columna de la CNT-FAI. Fou milicià durant tres mesos, i després retornà a Barcelona per enrolar-se com a guàrdia de camps de treball. Anava uniformat amb granota blava i gorra de milicià. Cobrava una setmanada de 25 pessetes. Fugí a França per Puigcerdà, on va estar-se durant uns dos o tres mesos. Retornà per Figueres, essent avalat pel capellà de Cornellà i pels caps de la fàbrica on treballava de vidrier, on sempre mostrà bona conducta. Aspecte físic: baix, moreno, pentinant cap enrere, li faltava una dent incisiva al costat dret del maxil·lar inferior, llavis gruixuts i orelles un pèl separades i petites. També consta com a Bonilla de cognom.³⁶
- Dionisio Lacasa Abadía, d'Ejea de los Caballeros (Saragossa).
- Bartolomé Utreras, guàrdia del camp. Conduïa, amb Teodoro Yuguero, un soldat que havia desertat. Segons la seva declaració, el portaven per lliurar-lo a la Comandància

34 Segons la declaració del canonge Lorenzo Sanmartín, era caporal de la Guàrdia d'Assalt i guàrdia del camp, però de l'anomenada «brigada fascista» en llenguatge dels reclusos. El testimoni diu que l'ajudà quan s'assabentà que era capellà (CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/534).

35 Amb referència als dos germans Margalef, Josep Pera Riera declarà el juny de 1942 «que fueron los que mejor trato dieron a los detenidos y que, con su imposición evitaron el fusilamiento en masa de los detenidos, que se intentaba llevar a cabo por el resto de los guardias, cuando la retirada en las proximidades de Gerona» (CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/568-569).

36 CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/595-596.

Militar de l'Exèrcit de l'Est a Cervera, però va intentar escapar, li van disparar i el mataren.

- Teodoro Yuguero, guàrdia del camp. Conduïa, amb Bartolomé Utreras, un soldat que havia desertat. Segons la seva declaració, el portaven per lliurar-lo a la Comandància Militar de l'Exèrcit de l'Est a Cervera, però va intentar escapar, li van disparar i el mataren.
- Ricardo Ansotegi, de Madrid, sergent de la Guàrdia d'Assalt.
- Miquel Yuste, 38 anys, de Barcelona, caporal probablement de la Guàrdia d'Assalt.
- José Valenciano, guàrdia d'assalt.
- Antoni Colomé,³⁷ català, exercia algun tipus de comandament dins la jerarquia del camp.
- Rafael Gisbert, valencià, exercia també algun tipus de comandament dins la jerarquia del camp.
- Àngel Estivill, català, exercia també algun tipus de comandament dins la jerarquia del camp.
- Pantaleón Casanova, d'uns 55 anys, aragonès, guàrdia del camp. Suposadament d'Ejea de los Caballeros (Saragossa), tot i que un informe de la Guàrdia Civil diu que era desconegut a la població.
- Jesús Alazábal, de Bilbao, guàrdia del camp.
- Pere Arana, de prop de Tortosa, guàrdia del camp.
- Josep Baqué, d'uns quaranta anys, de Barcelona.
- Manuel Bordera, de Barcelona, guàrdia del camp.
- Antoni Conesa.
- Ernest Esplugues, de Barcelona, guàrdia del camp.
- Vicenç Esterlich, d'uns quaranta anys, del barri de Sarrià, de Barcelona, guàrdia del camp.
- Felipe Galindo, d'uns quaranta anys, d'Albalat de Cinca (Osca), guàrdia del camp.
- Jesús García, àlies *el Gitano*, d'uns quaranta anys, de Barcelona, guàrdia del camp.
- Francisco González, d'uns quaranta anys, de Barcelona, guàrdia del camp.
- Teodoro González, escorta del director del camp i guàrdia de camp.
- Hipólito Leoncio, guàrdia del camp.
- Diego Martínez, d'uns dinou anys, de Barcelona.
- Ramon Mort, guàrdia del camp.
- Pere Puig, àlies *Elena*, guàrdia del camp.
- Valentín Quintana, escorta del director del camp i guàrdia de camp.
- Isidre Rogines, guàrdia del camp.
- Josep Ros, casat, d'uns 35 anys, guàrdia del camp.
- Dionís Rosell, de Barcelona, guàrdia del camp.
- Pedro Soto, d'uns quaranta anys.
- [...] Aguillón, de Madrid, guàrdia del camp.
- [...] Aguillón, de Madrid, germà de l'anterior, guàrdia del camp.
- [...] Aguiló, guàrdia del camp.³⁸
- [...] Balsimo,³⁹ italià, exercia algun tipus de comandament o càrrec dins la jerarquia del camp.
- [...] Bonacasa, de la província de Terol.
- [...] Bosque, de la província de Terol.

³⁷ El seu cognom també el trobem com a *Coloma*.

³⁸ No descartem que es tracti d'una confusió amb els germans Aguillón.

³⁹ El cognom també ens consta com a *Balsino*.

- [...] àlies *Chapín*, asturià, havia estat secretari de la UGT a Astúries.
- [...] Bruno, àlies *el Maño*, caporal. Segons el testimoniatge oral, matà Joan Cisquer Ortega, de Badalona.
- [...] Casabona,⁴⁰ guàrdia del camp.
- [...] Català, escorta del director del camp.
- [...] Colell, sergent de la Guàrdia d'Assalt. Natural de la província de Barcelona, adscrit al SIM.
- [...] García, d'uns 18 anys.
- [...] Isern.
- [...] Ortega, caporal suposadament de la Guàrdia d'Assalt. Partit Comunista.
- [...] Pardo, sergent de la Guàrdia d'Assalt, també se l'esmenta com a segon cap del camp.
- [...] Roldán.
- [...] Sánchez, escorta personal d'Andrés Párraga.
- [...] Solé, d'uns quaranta anys, guàrdia del camp.
- Francisco, guàrdia del camp.
- Joaquín, aragonès, guàrdia del camp.
- José, guàrdia del camp.
- José, d'uns trenta anys, natural d'un poble proper a Tortosa, guàrdia del camp.
- Manuel, d'uns 45 anys, guàrdia del camp.

La línia L-2 de fortificació militar, objectiu del camp de treball

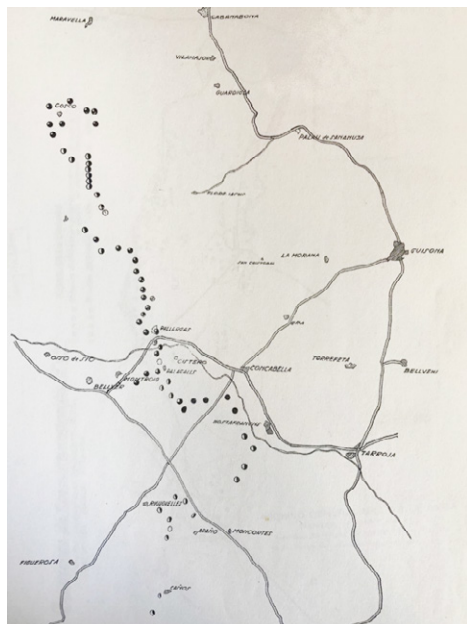
Durant el mes de maig de 1938 havien de començar els treballs de fortificació de l'anomenada línia L-2, que havia d'esdevenir una segona línia de defensa de Catalunya i que tenia com a funció principal defensar els nusos de comunicacions de Montblanc, Cervera i la Seu d'Urgell. A la comarca de la Segarra, l'L-2 protegia els principals eixos de penetració de l'enemic, per carretera, i nuclis importants com Guissona i sobretot Cervera, centre important d'instal·lacions militars i, com hem dit, important nus de comunicacions, tant per carretera com per ferrocarril.⁴¹ Les línies L-1 i L-2 eren les més importants perquè actuaven de barrera de nord a sud per impedir la penetració de l'enemic a l'interior de Catalunya. La construcció de l'L-2 es trobava sota la direcció del Grupo de Ejércitos de la Región Oriental (GERO).

La idea de construir una sèrie de sis grans línies fortificades que defensessin el territori català va activar-se, com hem dit més amunt, amb l'enfonsament del front d'Aragó i l'ocupació de Lleida. La línia L-2 anava des de la frontera d'Andorra fins a Tarragona, «con un desarrollo aproximado de 200 Kms»,⁴² passant pel davant de Coll de Nargó, la Bassella, Ponts, Cervera, Tàrraga, Ciutadilla i Montblanc. El sector de fortificació on quedà adscrit el camp es corresponia amb el segon compartiment, que anava des de Ponts fins a Montblanc, amb nombroses comunicacions, tant a avantguarda com a rereguarda i paral·leles. El terreny, encara que muntanyós, no presentava grans obstacles a la marxa d'un exèrcit. S'assenyalaven

40 No descartem que es volgués fer referència a Pantaleón Casanova.

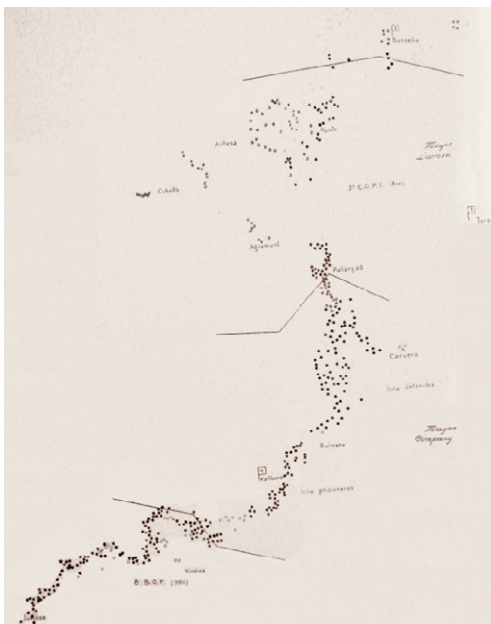
41 D'aquesta línia de defensa encara en queden restes ben visibles des de Florejacs, a l'extrem nord de la comarca de la Segarra, fins a l'Ametlla de Segarra, a l'extrem sud, i amb notables estructures conservades al terme del Canós, Fonolleres i Granyena de Segarra, així com a la serra de Queralt i a la Pleta de Concabella, que és on intervingueren més els presos del camp (Oliva, 2008a: 29; Oliva, 2008b: 160-164).

42 «Plan General de Defensa de las Lineas L. 2, posición enlace y posición intermedia» (AGMAV, lligall 771, cp. 36).

Esquerra: Croquis de l'estat de les obres de la línia de fortificació L-2, amb el detall del nombre de detinguts treballant-hi dels camps de treball núm. 3 dels Omells de na Gaia, davant de Vallbona de les Monges, i núm. 4 de Concabella, per error al sud de Cervera

Font: AGMAV, lligall 772, cp. 4

Dreta: Croquis de l'estat de les obres de fortificació al sector assignat al camp de treball de Concabella

Font: AGMAV, lligall 772, cp. 6

com a vies de penetració importants les carreteres de Balaguer a Artesa de Segre – Ponts, bifurcada cap a la Bassella i Calaf; de Lleida a Cervera-Barcelona, doblada pel ferrocarril, i de Lleida a Montblanc-Tarragona. Des de Ponts fins a Cervera el terreny presenta un escàs recolzament a la fortificació; a partir de Cervera i fins a Montblanc és més escarpat i difícil. La voluntat era desenvolupar una línia de resistència sòlida.⁴³

En les obres de fortificació del tram segarrenc de l'L-2 hi van participar, a més a més dels presos del camp de treball núm. 4 de Concabella, unitats

de sapadors i d'obres i fortificacions de l'Exèrcit. A la Segarra, els treballs van allargar-se fins a la tardor de 1938 i van consistir en la construcció de trinxeres, pous de tirador, nius de metralladores i de fusells metralladors —alguns, blindats de formigó—, refugis, galeries subterrànies d'enllaç entre trinxeres, espais d'emplaçament de bateries d'artilleria, i dipòsits de munició, sovint excavats a la roca, a més a més de pistes per comunicar els llocs fortificats. Durant el mes de gener de 1939 es va avançar també en la fortificació d'una línia secundària entre l'L-2 i l'L-3, que unia Ponts amb Calaf, i aquesta població amb Guimerà, de manera que solcava en bona part les terres de la Segarra.

Tot i que no queda del tot clar a partir de les declaracions de testimonis que hem pogut consultar, el contingent de reclusos sembla que s'organitzà en set o vuit companyies de treball, suposadament amb l'estreta vigilància d'uns deu o dotze guàrdies del camp comandats per un caporal, generalment de la Guàrdia d'Assalt. I aquestes companyies, al seu torn, s'organitzaven en tres brigades que englobaven tres companyies i al capdavant de les quals hi havia un sergent, també de la Guàrdia d'Assalt.⁴⁴ És obvi que aquesta estructura organitzativa pogué variar al llarg dels mesos, condicionada pel moviment d'altres i baixes del camp.

Pel que fa als treballs dels presos, aquests es concentraren a fer trinxera i altres obres de fortificació per tota la serra de Queralt, des de les Pallargues fins a la carretera de Guissona a Tàrraga, i des d'aquí, per tota la Pleta de Concabella fins més enllà del terme d'Hostafrancs. Els testimonis, en aquest sentit i amb alguna variació, ens ho verifiquen. Modest Recasens Gasió, per exemple, informa que «los detenidos trabajaron en el mismo pueblo de Concabella y en el término municipal de Arañó en el que figura Hostafranchs. También trabajaron en el término municipal de Pallargas, localidad de Sisteró, y en Puigvert de

⁴³ AGMAV, lligall 771, cap. 36.

⁴⁴ Altres versions diuen que el treball amb els presos s'organitzà a partir de brigades d'uns 100 homes, i cada brigada, en 4 o 5 companyies de 20 o 25, amb dos guàrdies per a cadascuna.

Agramunt».⁴⁵ «Tot el treball —diu Creus— es va concentrar a fer trinxeres a la serra de Queralt i la Pleta de Concabella. Trinxeres amunt i avall; trinxeres de totes menes, que haurien d'ocupar els exèrcits retirant-se de l'Urgell, la ribera del Sió i cap a la Segarra [...]. Teníem els estris de treball, els pics i les pales, vora del lloc on era cadascú, que preniem al matí, en anar a treballar, i que a la tarda deixàvem en un cobert, quan tornàvem de treballar» (Creus, 1998: 359). Les obres construïdes pels presos del camp núm. 4, a falta de poder-ho documentar, possiblement foren les més importants amb relació als altres camps (Badia, 2001: 349). L'explicació a aquesta possibilitat podria trobar-se en el fet que es tractava del segon camp en nombre de personal intern i, ben probablement, degut a les característiques favorables del terreny que els tocà fortificar, amb l'excepció d'alguns trams d'aflorament de roca a la Pleta i en algun petit tram de la serra de Queralt. Per descomptat que el treball dins el terme de Barbens encara fou més suportable per la composició del terreny. Les feines de fortificació i de construcció de pistes per al trànsit militar es realitzaren també a Folquer, el Tossal, Torà i Rajadell en unes condicions semblants.

Restes ben visibles, encara avui, de les obres de fortificació militar efectuades a la serra de Queralt pels presos del camp de treball núm. 4

Fotografies: autor

Un informe de 25 d'agost de 1938 de la Comisión de Fortificaciones de l'Exèrcit de l'Est parlava que entre «Mollé, Ostafrancs y vértice de Palagalls [sic] se han perfeccionado las obras e iniciado la construcción de hormigón en algunos nidos de metralladoras» i que «desde Monroig a Pallargas (incluido) las obras se han perfeccionado de modo extraordinario, pudiendo decirse que son utilizables en su mayor parte».⁴⁶ A l'inici de l'ofensiva sobre Catalunya, el 23 de desembre, l'L-2, igual que l'L-1, es trobava pràcticament acabada, no així la resta de línies. Els projectes tenien una gran envergadura i presentaven un aspecte que hom va qualificar d'imponent, contràriament al que succeïa en el si de l'Exèrcit de l'Est, que es trobava pràcticament desfet després dels combats del Segre, la Noguera Pallaresa i l'Ebre.

Les condicions de treball

L'objectiu dels camps de treball era utilitzar els presos com a mà d'obra barata i esclava mentre complien la pena judicial, tot i que hom en podia comptabilitzar de preventius. El

⁴⁵ CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/560.

⁴⁶ AGMAV, c. 581, cp. 7, doc. 7.

treball dedicat a fortificació militar o a la realització d'altres obres relacionades amb les necessitats de la guerra, doncs, constituïa la raó de ser dels camps i dels interns que hi havien estat destinats. La reglamentació sobre el règim de funcionament laboral dels camps, per bé que fixava les condicions en què havia de poder treballar el pres intentant evitar-ne abusos, mai no ho aconseguí del tot, i sovint la sort o la desgràcia del pres estrictament depenien del vigilant en l'aplicació de la norma de manera més o menys estricta. El reglament, per exemple, imposava la capacitat física per al treball, previ reconeixement mèdic; respecte per una situació penal dels interns que passava per tres estadis en funció d'un cert estímulo de redempció de pena pel treball o pel comportament (normal, de retrocés o de llibertat condicional); una jornada laboral de vuit hores de treball, o tot un seguit de mesures de seguretat.⁴⁷ Malauradament, diu Badia, es produí una greu dicotomia entre com havien de ser les coses i com foren en la realitat, i la realitat fou l'antítesi de la norma perquè tot s'acabà supeditant al principi d'eficàcia i de celeritat en les obres que s'havien d'executar. La jornada laboral, per exemple, s'allargava tant com es podia: matinant moltíssim per sortir a treballar a punta de dia, amb molt poc temps de descans després del dinar, i allargant el treball fins a fer-se fosc.⁴⁸ A tot això, calia afegir-hi un ritme de treball esgotador, una feina extraordinàriament dura, mal menjats i desnodrits, suportant temperatures del tòrrid estiu segarrenç, sense cap dia de descans, vivint en constant maltractament, i acompanyats sempre del que Badia anomena l'estímul o incentiu de la por (Badia, 2001: 116-119). Una mirada a les notes biogràfiques de Gispert permet adonar-nos-en, quan es refereix al tracte dels guàrdies i al treball: «Desprovistos de tot sentiment humanitari i de tota mena d'escrúpols [...] el tros senyalat excedeix sempre les forces físiques del treballador [...]. A mig matí el nostre camp ofereix l'espectacle d'uns homes extenuats i exhaustes. Prou que els "simis"⁴⁹ s'esforcen a cridar i garrotejar, però la naturalesa no pot més» (Gispert, 1987: 65). Es disposa d'altres testimonis, com el d'Antonio Escamilla Muedra, focalitzat en el «sargento López» quan expressa el tracte «duro y cruel ya que no permitía cuando estaban trabajando de que los presos se pararan lo más mínimo ya que con el látigo que llevaba en la mano les asestaba golpes tremendos a aquel que intentaba descansar»,⁵⁰ o bé el de Joaquim Coma Nadal, que afirmà en declaració a la Causa General: «En cuanto a los malos tratos se cifraban todos a fuertes culatazos de los mosquetones, sanciones de dejar sin comer a los presos, y señalamiento de un trabajo de pico y pala, que humanamente no

47 Vegeu el Decret de 8 de maig de 1937, que regula el sistema penitenciari, aplicable als interns de camps de treball (*Gaceta de la República*, núm. 129, 9 de maig de 1937), i el Reglament provisional que estableix el règim intern dels camps de treball, aprovat pel Ministerio de Justicia el 15 de maig de 1937 (*Gaceta de la República*, núm. 139, de 19 de maig de 1937). Ambdós documents es troben reproduïts a Badia (2001: 367-380).

48 Diversos testimonis parlen que foren «obligados a trabajar de sol a sol», «durando la jornada de trabajo de las seis de la mañana hasta las ocho de la tarde, con solo un descanso de tres cuartos de hora para la comida» (CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/558 i 563), o el testimoni de Gregori Creus: «Anàvem dues hores avançats: al matí ens aixecàvem a les sis, i començàvem a treballar a les set fins a les dotze, que anàvem a dinar i fèiem després un quart d'hora de descans; i tornàvem a treballar a la una, fins a les sis de la tarda. Eren deu hores de treball intens, amb la calor que feia, sobretot al migdia, que ens sufocava. No fèiem cap dia de festa; i fàcilment ens quedàvem sense menjar, si els semblava que no havíem treballat prou. Treballàvem com a esclaus» (Creus, 1998: 359-360).

49 Malnom amb què els penats coneixien els guàrdies del SIM.

50 CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/562.

se podía realizar», o el «vivíem esgotats i morts de fam», que recorda Creus (2001: 361).⁵¹ En una sintonia semblant es troba el testimoni de Modest Recasens Gasió, advocat de Lleida, tradicionalista i reclús del camp, quan constata que els internats al camp foren sotmesos a un treball intens de fortificació de pic i pala amb una jornada de treball des de les sis del matí fins a les vuit de la tarda, amb un descans de tres quarts d'hora per dinar. Una afirmació, aquesta, que coincideix amb les manifestacions d'un altre testimoni reclús del camp, i fill de Barcelona, Antoni Castellón Vives de Cortada, coincident amb el testimoni de Josep Pera Riera, en afirmar que els detinguts foren dedicats a treballs intensos de fortificació, i obligats a treballar de sol a sol.⁵² Tot i això, dins la condició de reclusos, hom parla també dels «enxufats», aquella situació segons la qual alguns presos del camp es deslliuraven del treball ordinari de pic i pala, perquè els encomanaven altres serveis molt més suportables des del punt de vista de la duresa del treball. Parlem d'ajudants d'oficina i de cuina, d'intendents, de «cantimploraires»... (Creus, 1998: 368).

El tracte a voltes inhumà dels mesos de Concabella es va anar suavitzant a mesura que anà passant el temps. Hom recorda, per exemple, que el tracte del personal de vigilància del camp a Barbens no fou ni tan dur ni tan pesat, i que el règim disciplinari era molt menys tensat.

DISCIPLINA, EVASIÓ I MORT DINS EL CAMP

Hem explicat més amunt, citant Tasis i Badia, que la línia que separava el legítim esforç davant el moment d'excepcionalitat causat per la guerra i el tracte als presos fou molt fràgil en tot moment. Massa sovint se sustentava sobre uns procediments i causes penals amb molt poques garanties per als encausats, i un compliment de pena als camps que, amb comptades excepcions, acostumava a ser inhumà i cruel.

L'estudiós dels camps de treball Francesc Badia afirma que, sense assolir els extrems àlgids del terror dels camps d'extermini nazi, els camps de treball instal·lats per la geografia catalana superaren altes cotes de crueltat, i la dignitat humana hi quedà tan malparada com en els camps de concentració hitlerians i soviètics. En l'extrem de la crueltat, segons Badia, s'hi situà el camp dels Omells de na Gaia,⁵³ tot i que es fa molt difícil poder establir aquest rànquing entre els diferents camps perquè és igualment molt difícil estimar-ho a

⁵¹ CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/599.

⁵² CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/567.

⁵³ Autors com Joan Llarch, no obstant això, havien apuntat, anys abans, que fou el camp núm. 4 el més cruel. «Sin embargo —diu Llarch—, el Campo de Trabajo considerado como peor, fue el de Concabella y en el que, según el testimonio de veinticinco jóvenes desertores internados en este Campo de Trabajo, n° 4, durante los primeros quince días que llevaban en él, presenciaron treinta y dos fusilamientos de compañeros suyos. Los guardianes de este Campo podían libremente golpear a los prisioneros» (Llarch: 1978, 182). Una visió, aquesta, que compartia l'alcalde de l'Aranyó, Josep Gabernet, en el sentit que «existía entre el vecindario el convencimiento y la seguridad de que se maltrataba inhumanamente a los reclusos presos políticos» (CDMH, FC-CG, c. 1481, exp. 1/813).

partir de dades objectives. Executats al marge de la llei, maltractaments, incomunicació,⁵⁴ horaris de treball i condicions duríssims, alimentació deficient i càstigs sense menjar, i condicions de vida i sanitàries pèssimes foren les constants de tots aquests camps, també del de Concabella. En la major part de declaracions es parla de tracte degradant i maltractament, i d'assassinat, i en general es fa atribuïnt bona part de la responsabilitat al director del camp, Andrés Párraga, qualificat com a «monstruo de crueldad» i «de antecedentes criminales». Diverses fonts apunten que, a partir d'agost, amb la seva substitució, s'acabaren les execucions; d'altres, que fou a partir de la marxa del camp de Concabella i de la instal·lació a Seana (terme municipal de Barbens), al lloc conegut com «lo Tancat», que el tracte canvià a positiu, tant en l'àmbit disciplinari com pel que fa a les exigències del treball, molt menys pesat i penós, i allunyat d'aquell règim de por vers els presos per part de l'autoritat del camp, tot i que vivien encara en la incomunicació i amb unes condicions pel que feia a satisfacció de les necessitats bàsiques d'aliment i d'aixopluc igualment penoses. Ho confirmaria també un informe de la 114a Comandància de la Guàrdia Civil de 1942 amb

referència al camp núm. 4, quan es trobava establert, per bé que per pocs dies, a Organyà: «no hubo víctimas ni malos tratos».⁵⁵

Pràcticament hi ha coincidència en el fet que la vigilància era severa; hom parla de maltractaments i de crueltat, i de plena i total llibertat per part dels guàrdies del camp d'administrar arbitràriament el control i la represàlia sobre el pres, fins a arribar a l'extrem de la mort, bé com a conseqüència de tortures o directament per l'execució al marge de la llei i amb un objectiu

Targeta postal, sense data coneguda, enviada per Ferran Pascual Elies des del camp de treball núm. 4, on es trobava pres

Font: Samper, 2016: 14.

⁵⁴ Tot i conèixer-se comunicació escrita entre reclusos i familiars o amics, diversos testimonis parlen de l'absoluta incomunicació o de la comunicació totalment nul·la en què vivien, tancats al camp, tant pel que respecta als seus familiars com a l'entorn que els acollia, i aquesta situació sembla que fou la constant, tant a Concabella com a Seana (terme de Barbens), com a la resta de llocs per on es peregrinà. «L'absoluta incomunicació en què vivíem —diu Creus— la guerra i la manera d'ésser del poble de Barbens feia que nosaltres visquéssim com oblidats en el camp de treball, núm. 4. Sembla que ningú no es recordava de nosaltres. No vèiem mai ningú ni ningú no ens veia a nosaltres. Aquesta soledat era encara més notable a Seana, on quasi mai no vèiem ningú del poble.» I afegeix: «Per això ens va cridar profundament l'atenció la visita de l'escriptor rus Ilja Erenburg, que va venir a veure el camp de treball a Barbens» (Creus, 1998: 369-370). En realitat, Creus parla d'Ilià Grigóievitx Ehrenburg, escriptor i periodista rus de família jueva (Kíev, 1891 – Moscou, 1967), corresponsal d'*Izvestia*.

⁵⁵ CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/587.

exemplaritzant.⁵⁶ Això no obstant, al llarg dels mesos d'existència del camp, s'evadiren reclusos en un nombre incert, per bé que alguns autors, com Llarch (1978: 182), situen la xifra al voltant dels 25. D'aquests, almenys una vintena d'implicats en intents de fuga o en fuga consumada han pogut ser identificats. Gairebé tots aquests intents es produïren durant les primeres setmanes d'estada del camp a Concabella. El 26 de maig de 1938, Alfons Fígols Pons i Salvador Garí Asensio, desertors de l'Exèrcit de la República, que eren conduïts per una parella de guàrdies del camp de Concabella, queien abatuts prop del cementiri de Cervera perquè intentaren fer-se escàpols. El dia 29 de maig, un escrit des de la Jefatura de Campos de Trabajo del SIM a Montjuïc, signat pel cap principal dels camps de treball, Manuel López, demanava al comissari general d'Ordre Públic de la Generalitat de Catalunya ordenar cerca i captura de Jesús Guàrdia Faro i Pere Rodríguez Caparrós, fugats del camp. Per testimonis diversos, sembla que la fuga d'aquests dos interns es produí des de la infermeria del camp, i que la podríem relacionar tal vegada amb l'execució del sergent de cavalleria Victoriano Castillo García, juntament amb dos reclusos més, davant de l'ermita de Sant Vicenç (Samper, 2016: 14).⁵⁷ El dia 31 de maig queia mort Joan Lloret Urella⁵⁸ després d'intentar la fuga (Badia, 2001: 422). Cinc dies després, el 5 de juny, s'informava d'una fuga de fins a onze reclusos del camp de Concabella, entre els quals Francesc Caballén Creu, José Elóseguí Alcorta, José García Martínez, Vicenç Griñó Massaguer, Joan Luis Cardona, Domingo Márquez Ibáñez, Pedro Martínez Barranco, Enric Planas Dalid, Joan Pujol Sabater, Alberto Rodríguez Velázquez, Manuel Romero Martínez i el brigadista Simon Tichomich (Badia, 2001: 403, 411, 415, 418, 423-425, 433, 435, 439 i 446). És ben probable que

56 Antoni Castellón Vives de Cortada, per exemple, declarava el maig de 1942: «La vigilancia era muy rigurosa pero algunos detenidos lograron evadirse, siendo entonces reunidos todos los presos y el jefe llamado Astorga les distribuyó en grupos de a cinco y les advirtió que en el caso de evasión serían fusilados los restantes detenidos que perteneciesen al grupo del evadido, lo que se cumplió en varias ocasiones [...]. El segundo día de llegar el declarante al campo de trabajo, fueron reunidos todos los detenidos y un Sargento del cuerpo de Asalto [es refereix a Andrés Párraga] que al marchar el citado Astorga quedó en funciones de jefe del campo dirigió la palabra a los reunidos diciéndoles que presenciarían la justicia del pueblo y que iba a fusilar a uno de los detenidos, que era un preso por delito común, por haberse negado a trabajar, como así se hizo siendo fusilado en presencia de todos. Recuerda también el declarante que un abogado de Badalona [es refereix a Joan Cisquer Ortega] fué asesinado por un guardia cuando en cumplimiento de una orden iba a recoger unas piedras. Le consta al declarante que no se exigían responsabilidades a los guardias por los asesinatos que cometían ni se instruían información alguna sobre el particular». Víctor Iturriz Echeverría, en declaració feta el gener de 1941, parla d'un reclus malalt mort davant seu a garrotades per «no poder recoger el rancho por propia mano con el pretexto de que sabotaba a la República» (CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/522 i 563-564).

57 En declaració davant la Causa General, Emili Llàcer manifestà que «ya en el campo, los primeros días, se evadieron dos reclusos de la enfermería y como castigo benévolo para no ser fusilado el médico, fueron llevados todos los enfermos, practicantes y médicos al campo donde les obligaron a trabajar durante tres días y tres noches sin más alimento que un poco de pan, hasta que uno de los enfermos murió sin que ni en su agonía dejasen de auarle para trabajar». Josep Pera Riera, en declaració el juny de 1942, remarcà l'execució de Victoriano Castillo al costat de dos companys de grup més davant l'ermita de Sant Vicenç tot i que la rebateja com a Santa Quitèria, després de l'evasió de dos dels reclusos que formaven el grup de cinc (CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/608 i 567).

58 El segon cognom també el trobem transcrit com a *Meña* o *Abeña*.

aquesta nova i greu fuga provoqués la reacció del cap del camp, que algunes fonts apunten que era el mateix Manuel Astorga, en el sentit de prendre mesures dràstiques de resposta a les evasions.⁵⁹ El 10 del mateix mes de juny, un nou comunicat informava el comissari general d'Ordre Públic de la fuga de Valentín González Cano (Badia, 2001: 417). Finalment, tenim també notícia, gràcies a un comunicat del cap principal de presons de la fuga, del 27 de juny, de Gabriel Nortes Farrés (Samper, 2016: 19).⁶⁰ Ens ballaria el cas de l'intern Miquel Mulero Pérez, considerat com a desaparegut el 4 d'octubre de 1938 (Badia, 2001: 429). A partir d'aquesta data, no disposem de més informació sobre situacions de fuga documentades a Concabella, tot i que, si fem cas d'algunes fonts, aquestes continuaren. A Barbens, on fou destinat el camp després de Concabella, també tenim documentats dos intents de fuga, i almenys una fuga consumada. Es tracta de l'episodi d'intent de fuga amb resultat de mort del pres Jaume Suñé Godia quan tornaven a Barbens després de la jornada de treball de fortificació. Segons l'alcalde de Barbens, Pere Farràs, era el dia 16 de novembre de 1938 vers les sis de la tarda —per tant, ja fosc—, quan «al entrar en el pueblo intentó escapar con otros dos, pasando por la calle Mayor, cruzando la calle Arrabal de Tárrega y saliendo al campo, uno de los fugitivos consiguió su propósito, otro fué detenido nuevamente y este último fué herido de varios disparos en la finca propiedad de Dª Dolores Llari, Vda. Veciana denominada "Las Moreras", tan solo se sabe que se oyeron varias detonaciones y que el referido Suñé cayó herido y que según rumores, antes de ser asesinado a quema ropa por sus perseguidores, les manifestó que no disparasen que era casado y padre de familia».⁶¹

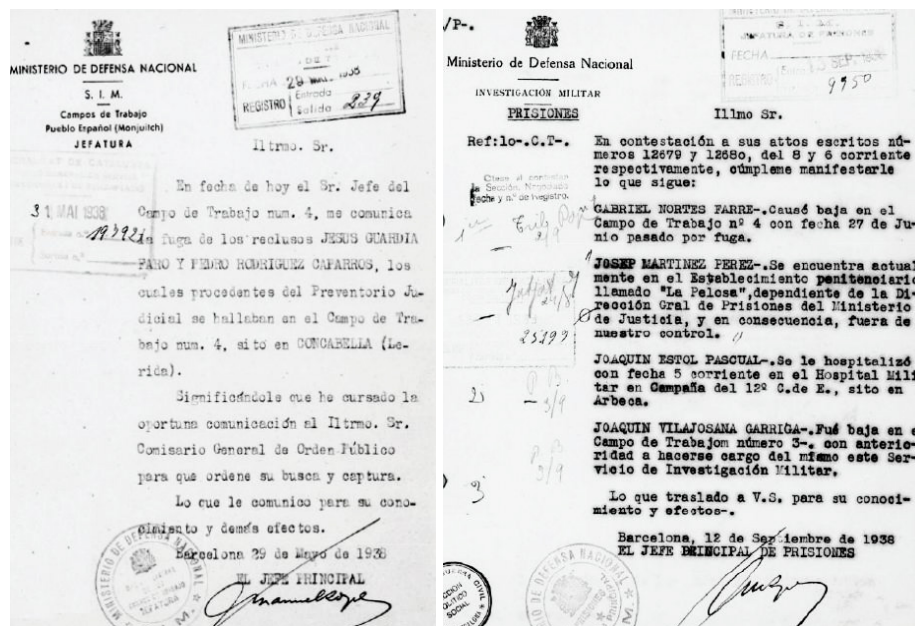
A més d'aquest episodi de Barbens, se'n comptabilitzà algun altre, camí de la fi del camp, tot i que no ha estat possible conèixer-ne els detalls.

Una de les qüestions que generen més controvèrsia, tenint en compte les opinions i les informacions de què disposem sobre el camp, és la del nombre de morts i assassinats, des de les que es produeixen com a conseqüència de les pèssimes condicions de vida a què foren sotmesos presos i presoners (desnutrició, maltractaments físics, hores de treball inacabables, fatiga, amuntegament i insalubritat), fins a les execucions comeses des de l'arbitrarietat més absoluta, sense cap mena de contemplació, i que fou especialment implacable davant escàpols, o com a culminació al maltractament. La primera notícia que tenim sobre una suposada mort entre el contingent de reclusos que foren destinats al camp de treball de Concabella es produeix en el trajecte amb ferrocarril de Barcelona a Cervera, i ens informa d'un cas d'evasió que, tot sigui dit de passada, no hem pogut contrastar suficientment amb les fonts de consulta de què hem disposat. El relat, novament, l'hem de confiar a les declaracions davant la Causa General, amb diverses contradiccions entre els testimonis; la

59 Emili Llàcer, capità d'infanteria i pres del camp, declarava el setembre de 1942: «El Astorga fué el que para evitar que se escapasen prisioneros los dividió en grupos de a cinco, y dió la orden de que si alguno se evadía serían fusilados todos los de su grupo y si escapaban los cinco que formaban un grupo serían fusilados todos los del grupo anterior y posterior, cuyas ejecuciones serían presenciadas por todos los reclusos» (CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/608).

60 La comunicació, de presons i de 12 de setembre de 1938, informava sobre la situació de diferents presos, entre els quals es trobava Gabriel Nortes. La informació recollia, com a nota al marge, «Trib. Popul. 2/9», cosa que ens porta a pensar que l'evadit tornava a estar pres i sota la tutela judicial. Ignorem si la data del 2 de setembre de 1938 és la del judici.

61 CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/606.

Comunicats del cap principal de presons del SIM sobre la fuga de Jesús Guàrdia, Pere Rodríguez i Gabriel Nortes, a més d'altres afers

Font: SAMPER (2016: 14 i 19)

principal posa en dubte fins i tot la mateixa mort, i per descomptat en cap cas s'esmenta la identitat de la víctima.⁶² La darrera notícia sobre una víctima mortal que anava amb el camp, en aquest cas a causa de fatiga, es produí a Moià.⁶³ Tampoc en aquest cas hom no n'ha pogut saber el nom i cognoms.

Un cop més, ens hem de remetre a les fonts orals, especialment al testimoniatge que deixen presos i presoners en les seves declaracions en la fase instructiva de la Causa General, entre 1941 i 1943, i a algunes bibliogràfiques basades en gran part en el testimoniatge, o bé al Registre Civil, per poder comprovar com de dispers són les xifres; a més, cal remarcar que, entre les escrites, no podem comptar amb les que probablement, i malgrat les circumstàncies i la parcialitat, haurien aportat més llum a aquesta qüestió, com és la documentació administrativa del mateix camp, molt especialment els llibres de revista diària, i les fitxes mèdiques o registres d'entrades i sortides de la infermeria, si és que n'hi hagué, per bé que els casos greus s'atenien a l'hospital del XVIII Cos d'Exèrcit, a Cervera. Som davant d'un tema delicat, secret, gairebé un tabú, als ulls dels comandaments i vigilants del camp, i en conseqüència subjecte a una voluntat manifesta d'amagar i d'esborrar qualsevol rastre d'aquestes morts, tant davant els mateixos presos —exceptuant casos puntuals d'execucions presencials— com davant de les autoritats locals i, per descomptat, de la gent

⁶² En el viatge amb ferrocarril des de l'Estació del Nord de Barcelona fins a Cervera, a l'altura de Rajadell, alguns testimonis, com Creus, informen d'un primer intent de fuga: «en un dels túnels, vora Rajadell, se'n va escapar un, per la finestra del tren. Van parar el tren i ens van amenaçar que afusellarien els del costat; van manar que no es podien tenir obertes les finestres, el van buscar inútilment, i, per fi, van tornar a posar en marxa el tren» (Creus: 1998, 356); no obstant, un altre testimoni, el de Josep Pera Riera, en aquest cas declarant davant la Causa General, situava l'escena prop de Sant Guim de Freixenet i amb resultat de mort de dos detinguts: «constándole al declarante por referencias que uno de los detenidos intentó evadirse pero que no logró su propósito por haber resultado herido al tirarse del tren y fué rematado por los guardias, que también asesinaron al detenido que viajaba al lado del evadido». Per la seva banda, Antoni Castellón Vives declarava que «durante el viaje de Barcelona a Concabella en las proximidades de la estación de Calaf fué asesinado uno de los detenidos que según manifestaron los guardias intentó evadirse». Una darrera versió l'aportà el testimoni d'Emili Llàcer Gomis, capità d'infanteria, també en declaració davant la Causa General: «en el trayecto comprendido entre Barcelona y Cervera se arrojó por la ventanilla uno de los reclusos y como castigo fué asesinado el recluso que estaba junto al evadido» (CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/563, 566 i 608).

⁶³ Declaració d'Antoni Escamilla Muedra en el procediment sumaríssim ordinari núm. 19691 que s'instruïa contra ell: «manifiesta que en el pueblo de Moya [sic], murió uno de los detenidos reventado por el cansancio». Per tant, devia ser el 24 de gener de 1939 (CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/562).

del poble. D'aquesta circumstància en fou testimoni la mateixa gent del poble, que, per boca de l'alcalde de l'Aranyó, Josep Gabernet, manifestaren a la Guàrdia Civil de Guissona que «se cometieron varios asesinatos de los mismos; pero dadas las precauciones adoptadas por los guardias y el aislamiento en que tuvieron a los vecinos, a los que cercaron dentro de la localidad durante algunos días en que se supone se efectuaban los crímenes, no se han podido adquirir los nombres ni dados de los asesinos.»⁶⁴

Deixant fins i tot de banda versions interessadament exagerades, pensem, amb les fonts a la mà, que la xifra de morts i assassinats del camp número 4, des de la seva creació fins a la seva dissolució, és molt inferior a la que en principi es podria pensar, sobretot si tenim present que, en abandonar Concabella el camp, hi ha coincidència pràcticament unànime, entre el testimoniatge coetani i en treballs posteriors, que s'acabaren les morts, tot i que cal comptabilitzar-ne alguna. Per tant, cal circumscriure-les, sobretot, entre el 19 de maig i el 23 de setembre de 1938.⁶⁵

Dit això, tant si fem cas de les declaracions de testimonis de càrrec en la instrucció de la Causa General com al testimoniatge posterior, a partir de llibres de memòries, o de l'estudi monogràfic sobre els camps de treball de Francesc Badia, trobem des dels que n'exageraren les xifres, com és el cas de Josep Vert Planas, presoner del camp i testimoni posterior, el qual situaria el nombre de morts proper als 185 (Badia, 2001: 230),⁶⁶ fins als que rebaixaven les xifres, com és el cas d'un intern que treballà a les oficines del camp, Joaquim Coma Nadal, el qual afirmà que «no recuerda con precisión de detalle, los nombres y apellidos de los asesinados; únicamente [...] Victoriano Castillo [...]. El total de asesinatos y otros que por circunstancias de los Jefes de los Campos clasificaban como desaparecidos, pero que no obstante eran asesinados los mismos que los otros, ascendían a sesenta y cuatro»,⁶⁷ o

64 A part d'aquesta declaració, l'alcalde, Josep Gabernet, enviava l'agost de 1943 carta al fiscal instructor de la Causa General a Lleida manifestant igualment que «en cuanto a los asesinatos que se perpetraron durante su permanencia en aquel lugar [Concabella], después de varias gestiones entre los vecinos que permanecieron en el pueblo durante aquellas fechas, no se ha podido interesar información alguna, puesto que no hay ninguno que pueda precisar el número de víctimas habidas, por serles del todo incomunicados, únicamente dicen oyeron alguna que otra vez disparos, supuestos que eran causa de alguna ejecución» (CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/555; CDMH, FC-CG, c. 1468, exp. 1/813).

65 És més, si fem cas del testimoni d'Emili Llàcer, pres del camp, «no hubo más ejecuciones a partir de últimos de Agosto» (CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/608).

66 Vert, sense citar fonts ni la raó del seu càlcul, afirma que la mortalitat al camp arribà al 23 % del total d'interns. Si aquest percentatge l'apliquem al total de presos de Concabella en el moment de crear-se el camp, que fou de 805 interns, la xifra total de víctimes mortals pujaria a 185. Exagerada i contradictòria també fou la versió que donà Creus el 19 de juny de 1943 al respecte: «quando se fugaba un detenido, se asesinaba a catorce. En Concabella asesinaron a 10 o 12. [...] Uno fué asesinado a palos. Después de Concabella, manifiesta el declarante, que se terminaron los asesinatos» (CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/618).

67 Jaume Coma Nadal, de 35 anys, casat, era fill de Sarroca de Bellera i veí de la Pobla de Segur, secretari de l'Ajuntament de Senterada. En la seva declaració feta el 27 de febrer de 1943 informava d'assassinats i de desapareguts, i que aquests darrers, en realitat, eren també assassinats (CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/599).

la informació que dona Joan Llarch, el qual, a més de qualificar-lo com el pitjor dels camps, afirmava que «según testimonio de veinticinco jóvenes desertores internados en este Campo de Trabajo, nº 4, durante los primeros quince días que llevaban en él, presenciaron treinta y dos fusilamientos de compañeros suyos» (Llarch, 1978: 182), sense oblidar la versió del canonge de la catedral de la Seu d'Urgell, Llorenç Santmartí, el qual afirmà que des del 18 de maig fins al 20 d'octubre de 1938 «se cometieron diecisiete asesinatos ordenados por el primer Jefe del Campo que se llamaba Parga⁶⁸ de antecedentes criminales».⁶⁹

A la fi, però, és el mateix comandant de la Guàrdia Civil de Guissona, Pedro Díez Fernández, qui reconeix al jutge instructor que la gent del poble de Concabella no sap ni pot informar o donar detall del nombre de reclusos maltractats o assassinats: «Asimismo han resultado infructuosas las averiguaciones conducentes a determinar o conocer los datos de los reclusos que fueron asesinados o maltratados»;⁷⁰ informació, aquesta, que corrobora l'alcalde de l'Aranyó, també l'any 1943, en el sentit que «no se a podido interesar información alguna, puesto que no hay ninguno que pueda precisar el número de víctimas habidas, por serles del todo incomunicados, únicamente dicen oyeron alguna que otra vez disparos, supuestos que eran causa de alguna ejecución».⁷¹

Més recentment, la bibliografia ens aporta noves xifres que continuen fonamentant-se en suposicions i en un testimoniatge confús. Francesc Badia (2001: 230), donant per suposat que, com passa en tots els altres camps, és molt difícil conèixer el nombre exacte de presos morts i assassinats al camp de Concabella i que sovint es tendeix a exagerar-ne les xifres, diu que «els veïns asseguren que més de cent cadàvers foren enterrats a la rodalia del poble». En aquesta afirmació de Badia, que tornarem a recuperar més endavant en parlar de les fosses, és ben probable que es produís una confusió entre les morts atribuïbles al camp i les que es produïren en acció de guerra durant l'avançada franquista en aquest sector a meitat de gener de 1939, en la defensa de les posicions de la serra de Queralt i la Pleta de Concabella, i per tots els plans de Llengua Eixuta —sector, aquest, de la línia de fortificació militar L-2 que el camp havia ajudat a construir.

La realitat és que la xifra cal rebaixar-la. En primer lloc, perquè donaríem versemblança a declaracions com les de mossèn Creus i altres testimonis que visqueren el seu captiveri al camp de treball núm. 4 des de la seva creació fins a la seva desaparició, i que afirmaren que després de marxar de la població segarrenca no havien contemplat cap altra mort al camp; en segon lloc, perquè dels interrogatoris i de les declaracions de testimonis a la Causa General, la «relación de víctimas ocurridas en dicho campo N° 4», amb nom i cognoms en

68 Es refereix a Andrés Párraga, director del camp.

69 Llorenç Santmartí Ribera era fill de Guissona, capellà i canonge de la Seu d'Urgell. Fou un dels testimonis de càrrec davant la Causa General (CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/534).

70 CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/545.

71 CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/555.

la majoria de casos, no aconseguí identificar-ne més que nou en total;⁷² i això que podien disposar pel cap baix de gairebé un miler de potencials testimonis de càrrec, almenys tants com presos que sortien de la Model de Barcelona, i que la fiscalia hi tenia un interès polític més que evident. Tot plegat, també, val a dir-ho, no deixa de demostrar incompetència.

I seguint el fil dels testimonis, tots coincideixen en l'atenuació dels maltractaments als presos un cop arribats a Seana (terme municipal de Barbens). Es recorda, així mateix, que solament es comptabilitzà una única mort després d'un intent d'evasió, la de Jaume Suñé Godia, de Mollerussa, el 17 de novembre de 1938, i la darrera de Moià, que hem esmentat més amunt.

Els morts i les fosses

Fer la relació nominal d'interns morts al camp de treball núm. 4, independentment del lloc on es trobava, com s'ha pogut comprovar en l'apartat anterior, és una tasca summament complicada, en primer lloc perquè les morts es produïren en un context d'excepcionalitat repressiva dins la zona republicana, i enmig d'una guerra, però també per la voluntat expressa dels comandaments responsables del camp d'amagar-les per irregulars i arbitràries. Perduda, a més a més, la documentació administrativa del camp que podria donar molta més llum a l'objectiu d'aquesta recerca, i amb una secció de defuncions del Registre Civil del lloc de la mort que només ens identifica les que es comptabilitzaren a Cervera, hem hagut de confiar la investigació a la suma de petits fragments d'informació que ens aporten diverses fonts, després de contrastar-les i de validar-les, perquè sovint no queda clara l'adscripció al camp de la víctima. En aquest sentit, val a dir que la informació amb què treballem sovint confon o silencia la procedència o la condició de reclus, i altres vegades no queden clares les circumstàncies de la seva mort o desaparició, com és el cas de l'intern Miquel Mulero Pérez, considerat com a desaparegut i de qui hem parlat més amunt.⁷³ A falta de poder accedir —si existeixen— a nous fons que ens permetin afinar moltíssim més en les dades de filiació de cada víctima mortal, amb totes les reserves i admetent que es tracta d'una primera llista provisional més o menys elaborada a partir de l'estudi i contrast de les fonts,⁷⁴ la xifra de víctimes mortals no seria inferior a les 23. Ens faltaria, en qualsevol cas, poder confirmar una possible víctima mortal més, citant el fiscal instructor de la *Causa General* quan demana informació a la Guàrdia Civil de Barbens sobre «un individuo que en el mes de septiembre de 1938 fué asesinado en este término municipal y conducido en una ambulancia al cementerio».⁷⁵

72 En realitat, la llista assenyala dotze víctimes, quatre de les quals sense identificar. D'aquestes, tres havien estat assassinades davant l'ermita de Sant Vicenç i una al cementiri, mentre que, entre les tres de Sant Vicenç, una era el suboficial Victoriano Castillo García, que apareix a la llista tres cops repetit —com a «Victoriano Castillo», «sargento Castillo» o «Enrique Castillo (sargento)»—, segons declaracions de Víctor Iturrioz, Donato Molero, Francisco José Gutiérrez, José M. Farreras i Joaquín Coma (CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/637).

73 Esmentat per Badia (2001: 429), que cita Pelai Pagès i un document de la Direcció General de Serveis Correccionals de 4 d'octubre de 1938. Amb la informació de què disposem, no podem certificar si la seva desaparició fou en realitat una mort o una evasió.

74 Documentades a partir de: CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1; AGMAV, c. 3012, cp. 5, doc. 1; Registre Civil, secció Defuncions, de Cervera i Manresa, i de la bibliografia.

75 CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/622.

1r COGNOM	2n COGNOM	NOM	C / M	VEÏNATGE	LLOC I DATA DE LA MORT
Bas	Susó	Lluís	Civil		Concabella, 1938
Bel	Grau	Elies	Civil		Cervera, hospital militar del XVIII Cos d'Exèrcit, 11.08.1938
Altres dades: Morí a l'hospital militar de Cervera. Consta inscrit al Registre Civil de la capital de la Segarra. Probablement fou enterrat a la fossa comuna del cementiri.					
Castillo	García	Victoriano	Militar	Figueres	Concabella, ermita de Sant Vicenç, 05.06.1938 ⁷⁷
Altres dades: Sergent de la guarnició de Figueres, participà en el cop militar del 19 de juliol. Tot i que ens consta la data de la mort del 5 de juny de 1938, analitzant diversos testimoniatges que tracten, des del record, de les circumstàncies de la seva defunció podem pràcticament assegurar que aquesta es produí el dia 28 de maig de 1938 com a represàlia per una fuga de dos reclusos que hi hagué al camp.					
Cisquer	Ortega	Joan	Civil	Badalona	Afores de Concabella, 21.06.1938
Altres dades: 48 anys, veí del c. Reial, 107, de Badalona. Advocat. Afiliat a Comunió Tradicionalista. Detingut per agents del SIM al c. Mallorca, 234, entre Aribau i Enric Granados, el 4 de febrer de 1938. Fou torturat abans de morir, o morí com a conseqüència de les tortures. Presentava també ferides d'arma de foc.					
Costa	Turé	Joan	Civil		Concabella, infermeria del camp, 06.07.1938
Fernández	González	José	Civil		Cervera, hospital militar del XVIII Cos d'Exèrcit, 24.11.1938
Altres dades: Morí a l'Hospital Militar de Cervera. El camp ja no es trobava a Concabella, però hauria pogut ingressar a l'hospital abans que en marxés. Probablement fou enterrat a la fossa comuna del cementiri.					
Fígols	Pons	Alfons	Militar	Cardona	Cervera, prop del cementiri, 26.05.1938
Altres dades: 33 anys, nat a Gironella (Berguedà) i veí de Cardona (Bages). Desertor de l'Exèrcit republicà. Assassinat prop del cementiri de Cervera, suposadament perquè intentà fer-se escàpol de la vigilància d'una parella de guàrdies del SIM del camp de treball de Concabella. Probablement fou enterrat a la fossa comuna de Cervera.					
Garcia	Caballé	Francesc	Civil		Concabella, 05.07.1938
Altres dades: Morí per malaltia. En certificà la mort el metge de guàrdia del camp, el doctor Francesc Carbonell Blanes. Fou enterrat al cementiri de la població.					
Garí	Asensio	Salvador	Militar	Fraga	Cervera, prop del cementiri, 29.05.1938
Altres dades: 26 anys, natural i veí de Fraga. Desertor de l'Exèrcit republicà. Assassinat, com Alfons Fígols, prop del cementiri Cervera, suposadament perquè intentà fer-se escàpol de la vigilància d'una parella de guàrdies del SIM del camp de treball de Concabella. Probablement fou enterrat a la fossa comuna de Cervera.					
Kobeleff		Peter	Militar	Leningrad (URSS)	Manresa, hospital militar núm. 4, 09.09.1938
Altres dades: 42 anys, natural i veí de Leningrad. Brigadista internacional, morí a l'hospital militar núm. 4 de Manresa. En la data de la seva mort, el camp de treball, encara es trobava a Concabella. Enterrat probablement a la fossa militar del cementiri de Manresa.					
Lloret	Urella (Meña o Abeña)	Joan	Civil		Concabella, 31.05.1938
Altres dades: Morí com a conseqüència d'intent d'evasió.					
Martínez			Civil		Concabella, 1938
Mora	Chester	Alfred	Militar	Sant Feliu de Guíxols	Cervera, hospital militar del XVIII Cos d'Exèrcit, 12.11.1938
Altres dades: 32 anys, natural i veí de Sant Feliu de Guíxols. Morí a l'hospital militar de Cervera. Consta inscrit al Registre Civil de Cervera. El camp ja no es trobava a Concabella, però hauria pogut ingressar a l'hospital abans que el camp marxés de la població. Probablement fou enterrat a la fossa comuna del cementiri.					
Pey	Ferrés	Albert	Civil	Puig-reig	Cervera, hospital militar del XVIII Cos d'Exèrcit, 05.11.1938
Altres dades: Morí a l'hospital militar de Cervera. Consta inscrit al Registre Civil. No figura en la primera relació de presos que van arribar al camp de Concabella. En la data de la seva mort, el camp ja no es trobava a Concabella, però hauria pogut ingressar a l'hospital de Cervera abans que marxés de Concabella. Probablement fou enterrat a la fossa comuna del cementiri. El segon cognom també el trobem transcrit com a «Farràs». Consta com a «paisano» en una relació de detinguts que es troben en camps de treball a disposició de tribunals militars, en aquest cas de l'«Auditor Presidente». En aquesta relació hi consta que ingressà al camp el dia 20 de juny de 1938. El trobem inscrit al Registre Civil de Cervera perquè havia mort a l'hospital militar el 5 de novembre de 1938 (AGMAV, c. 3012, cp. 5).					
Robert	Vila	Josep	Civil	Barcelona	km 2, carretera de Torà a Sanaüja, 15.01.1939
Altres dades: 40 anys, natural i veí de Cabra del Camp. Morí al terme de Torà. Consta inscrit al Registre Civil de Torà, on es diu que morí a la carretera de Folquer a Jorba, km 24, que ve a ser el mateix.					
Rodríguez		Roberto	Militar	Barcelona	Concabella, 1938
Altres dades: Agent de policia de Barcelona.					
Soler	Torrecillas	Lluís	Civil	Barcelona	Cervera hospital militar del XVIII Cos d'Exèrcit, 17.06.1938
Altres dades: 54 anys. Natural i veí de Barcelona. Consta inscrit al Registre Civil de Cervera. Probablement fou enterrat a la fossa comuna de Cervera.					
Suñé	Godia	Jaume	Civil	Mollerussa	Terme de Barbens, finca les Moreres, propietat de Dolors Llari, 16.11.1938
Altres dades: 33 anys i veí del c. Santa Cristina, 42, de Mollerussa. Intentà la fuga mentre es trobava enmig de la formació, quan tornaven de fortificar, cap a les 6 de la tarda. L'executaren guàrdies d'assalt vigilants del camp.					
REFERÈNCIA NO IDENTIFICAT			C / M		LLOC DE LA MORT
Comunista ucraïnès			Militar		Concabella, 1938
Altres dades: Assassinat a Concabella, entre final de maig i la tercera setmana de setembre de 1938.					
Pres desconegut			Civil		Concabella, 05.1938
Pres desconegut			Civil		Concabella, ermita de Sant Vicenç, 28.05.1938
Pres desconegut			Civil		Concabella, ermita de Sant Vicenç, 28.05.1938
Pres desconegut			Civil		Terme de Moià, 24.01.1939
Altres dades: Segons testimoni d'Antonio Escamilla Muedra: «en el pueblo de Moya [sic], murió uno de los detenidos reventado por el cansancio». CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/562.					

Una de les qüestions complicades de resoldre i que pot provocar controvèrsia és la de les fosses comunes que generaren les morts i els assassinats al camp núm. 4 quan aquest es trobava a Concabella, tal com passà en altres camps, com el núm. 2, a l'Hospitalet de l'Infant i després a Montferrer, o el camp núm. 3, amb base als Omells de na Gaia, que itinerà després per Vila-sana i la vall de Cabó (Solé Barjau, 2008: 133-139). En aquest sentit, els testimonis identifiquen, encara que imprecisament, diferents indrets dins del terme de Concabella on s'obriren fosses que, per les seves característiques, cal qualificar de clandestines. Parlem de fosses en camp obert, al cementiri i a la Pleta.

Les primeres informacions, i gairebé les úniques de què disposem, ens parlen d'enterraments efectuats a les proximitats del camp, per tant, propers al lloc on els presos fortificaven i «en el mismo lugar en que habían sido asesinados». Així ho afirmaren en la postguerra, per exemple, Josep Pera, Modest Recasens o Antoni Castellón.⁷⁶ Una segona versió és la de l'alcalde de l'Aranyó, Josep Gabernet, la informació del qual no pot ser més insubstancial quan afirmava, l'agost de 1943: «Dicen que hay alguno enterrado en las afueras del pueblo sin poder precisar el sitio exacto, y que también fueron enterrados algunos en el cementerio de la localidad».⁷⁷ Hauríem de considerar el testimoni de l'alcalde com a clau si tenim en compte el moment de la seva declaració, el temps passat d'ençà de l'estada del camp a Concabella, les investigacions que la Guàrdia Civil havia portat a terme, i el fet que les seves paraules recollien, en realitat, les informacions que la gent del poble i dels termes del voltant, bons coneixedors del camp, li havien fet arribar. Finalment, farem esment de la hipòtesi que planteja Badia en el seu estudi sobre els camps de treball, el qual, citant testimonis del poble, apunta que foren més de cent, els cadàvers que podrien estar enterrats pels voltants del poble (Badia, 2001: 230). És evident que la versió serveix de poc per resoldre realment la qüestió que ens ocupa; es basa en la suposició i, a més, contribueix a afegir, si escau, més confusió. Pel que fa a la xifra de cadàvers —el centenar llarg que afirma que foren enterrats pels voltants del poble—, no tan sols l'hem esmenat més amunt, sinó que, a més a més, és ben probable que l'afirmació, fruit d'un testimoniatge dels anys noranta del segle passat, confongui les morts i els assassinats al camp amb els que es produïren com a conseqüència dels combats del gener de 1939 davant la línia L-2, als plans de Llençua Eixuta, i de l'entrada de les tropes de la 53a i 54a divisions franquistes en el context de l'ofensiva de Catalunya.⁷⁸

Amb tot el que hem exposat, i amb l'ajut i el contrast de les fonts, hem de dir que no som capaços de localitzar fosses comunes a Concabella més enllà de la del cementiri;⁷⁹ la del marge de la carretera cap a Agramunt, davant de l'ermita de Sant Vicenç, més o menys

⁷⁶ CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1.

⁷⁷ CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/555.

⁷⁸ Sisteró i Pelagalls, per exemple, foren ocupats el dia 15 de gener, mentre que Concabella, després de combats al voltant de l'L-2, caigué el dia 19 (Gárate Córdoba, 1977: 380 i 384; Engel, 2000: 101 i 105). Ens consta, a més a més, per testimonis, que el pas del front deixà soldats morts d'ambdós bàndols, sobretot del republicà, i que molts dels cossos dels quals hagueren de ser enterrats per la gent del país. Sabem també que alguns d'aquests enterraments es feren aprofitant la trinxera construïda a la Pleta, on diversos testimonis afirmen que hi ha catorze o quinze cossos de soldats republicans.

⁷⁹ Alguns testimonis apunten que hi podria haver entre vuit i deu enterrats.

El Calvari de Concabella, davant l'ermita de Sant Vicenç, fou el lloc on foren executats, arbitràriament i públicament, tres presos del camp, entre els quals Victoriano Castillo García, sergent de cavalleria de la guarnició de Figueres, que se sollevà el juliol de 1936. Inicialment foren enterrats allà mateix, en fossa comuna

Fotografia del Calvari: fons Montserrat Cirera (vers 1918)
Fotografies del cementiri i de creu de Francisco García Caballé: autor (2005)

cord ens en dona la referència, a la vegada que ens en situa l'espai de fossa al cementiri, entrant centrada cap a l'esquerra. I també probablement s'hi enterrà Joan Cisquer Ortega.⁸²

PEREGRINACIÓ I FI DEL CAMP

Després de Concabella, el camp es traslladà al terme de Seana, dins el municipi de Barbens, on arribà el dia 23 de setembre i on romangué gairebé tres mesos, fins al 18 de desembre. Ben a prop de Seana, a les Cases de Barbens, hi havia també el lloc de comandament de les obres del cinquè sector de la línia del canal d'Urgell que s'havien de portar a terme.⁸³ Els presos sortiren de Concabella havent dinat, carregats en camions fins a arribar a Seana, on s'establiren en un gran magatzem de palla i alfals (Creus, 1998: 365) que era conegut com «lo Tancat».⁸⁴ Organitzats en companyies de treball, executaren obres

⁸⁰ Segons testimonis d'Antoni Castellón i Emili Llàcer (CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/563-564 i 608).

⁸¹ Llegim al diari: «Traslado de restos. Barcelona 18, 10 mañana. El próximo miércoles se trasladarán a Concabella (Lérida) todos los caballeros de España que sufrieron cautiverio en el campo de trabajo núm. 6 [sic], instalado en aquella población, y que fué uno de los más siniestros de la época roja. Se procederá a trasladar los restos de los asesinados por los agentes del S.I.M. en aquel campo durante los años 1937 [sic] y 1938, al cementerio de Concabella.– CIFRA» (ABC, edició de matí, diumenge 19 de maig de 1940, p. 17).

⁸² Tot amb tot, l'esposa de la víctima declara que «según referencia se encuentra sepultado en pleno campo, en las cercanías de Concabella», versió que es contradiu amb la del seu cunyat, el qual manifesta que el seu cadàver presentava ferides d'arma de foc i que fou trobat en un cementiri d'un poble que no pot precisar (CDMH, FC-CG, c. 1469, exp. 1/578-579).

⁸³ Aquestes obres anaven des d'Anglesola fins a la carretera de Mollerussa a Linyola. La compartimentació que el comandament militar feu del sector fou coneguda com a «posició e».

⁸⁴ Informe del comandant de la Guàrdia Civil de Barbens, Manuel Miró Abadía, tot i que situa lo Tancat dins el terme de Bellpuig. Vegeu també l'entrada que sobre espais de memòria de les terres de Lleida a Barbens fa Josep M. Coll a: <http://www.espaisdememoria.udl.cat/?q=taxonomy/term/148>.

de fortificació militar al marge dret del canal i d'arranjament de la carretera per facilitar el trànsit militar.⁸⁵

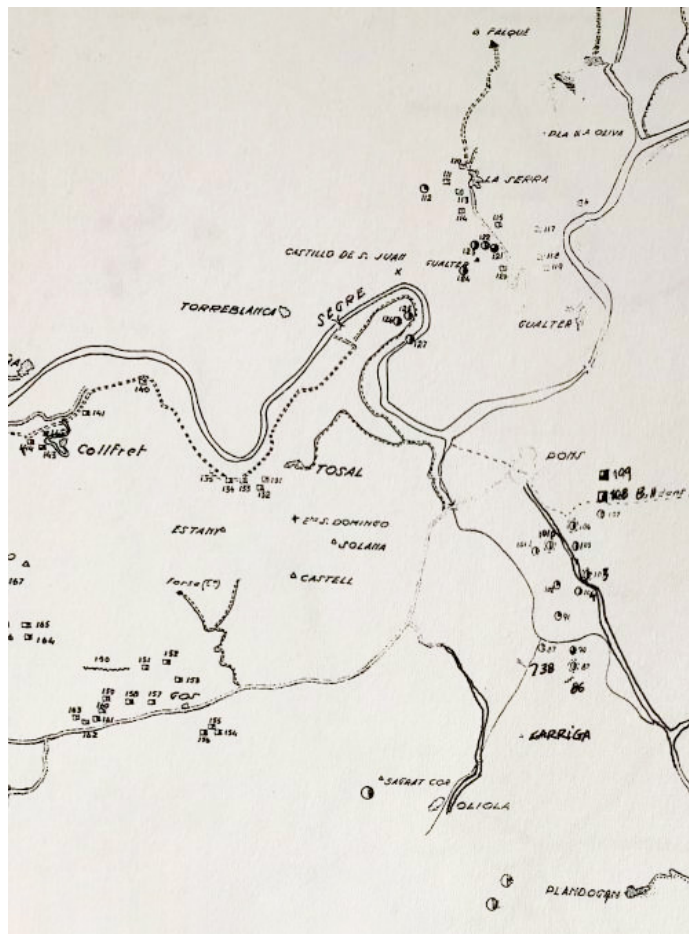
Després de l'estada a Barbens, el dia 18 de bon matí el camp inicia una peregrinació per diferents punts de la geografia de l'L-2, que començà a Organyà, on arribaren via Montclar i la Bassella. Sembla que l'objectiu era treballar en obres de fortificació a la vall de Cabó, on havien confluït els camps núm. 3 i núm. 6, aleshores unificats. A Organyà dormiren en un cobert de la plaça. El dia 20 de desembre sortiren d'Organyà en direcció a Ponts, fins a l'altura del pont que dona accés al nucli de Gualter, damunt del riu Segre, des d'on enfilaren cap al petit nucli de la Serra de Rialb, on arribaren ben entrat el matí d'aquell dia. Creus recorda el poblet, d'unes set o vuit cases, algunes d'abandonades, i com s'hostatjaren en estables d'algunes d'aquestes cases, a més de fer-ho en altres espais. Aquí l'objectiu fou treballar obrint una pista militar a Folquer, on hom recorda l'amenaça de l'aviació franquista en el context de trencament de front per part de les tropes franquistes.⁸⁶ Les obres, enmig del fred hivernal, duraren només deu dies per l'amenaça de l'arribada del front amb la presència de les tropes franquistes a l'altra banda del riu Segre.

El dia 30 de desembre partiren des de la Serra de Rialb, a peu, cap a un nou destí; passaren la carretera de Ponts a la Seu d'Urgell, «i, des d'allí, cap al tard, anàrem més avall de Ponts, uns cinc-cents metres, on dormírem al ras en un camp recentment llaurat. Déu meu, quin fred, aquella nit!» (Creus, 1998: 375). L'endemà, dia 31, partiren cap al Tossal, un petit nucli situat a uns cinc quilòmetres de Ponts, a l'esquerra del canal d'Urgell i del Segre, on el camp trobà allotjament en diverses pallisses, i on fortificaren i treballaren en pistes militars.

El dia 3 de gener de 1939 partiren també a peu en direcció a Plandogau, on feren nit en diverses pallisses. Sense temps per a gairebé res, emprengueren el camí a peu vers Torà,

⁸⁵ Tot i que Creus afirma que, a Barbens, el camp havia disminuït en nombre de presos («havien marxat els de les Brigades Internacionals, la majoria dels comuns i alguns dels nostres per diversos motius»), el cas és que un document de l'Estat Major del GERO republicà, de data 22 de setembre de 1938, sobre l'organització de la mà d'obra en la línia L-2 i posició de compartimentació e, assigna al cinquè sector de Barbens sota el comandament del capità Brull 869 presos junt amb 300 treballadors militaritzats, que feia un total de 1.169 (Creus, 1998: 369; AGMAV, c. 581, cp. 7, doc. 1).

⁸⁶ «Mentre fèiem el nostre treball sobre la carena de la muntanya, ha passat damunt nostre, rondinaire i majestuós, un "Junker" de reconeixement, "la Pava" que li diuen els "simis" [malnom que els presos empraven per referir-se als guàrdies del camp a les ordres del SIM]. Aquests s'han sentit valents de debò i han descarregat llurs fusells contra l'avió que ha continuat el seu camí, insensible a la provocació dels milicians. A l'altre tombant de la muntanya deu haver-hi quelcom més important que nosaltres. No ha passat mitja hora que rebem novament la visita dels avions franquistes, però ara ja no és un de sol, sinó un eixam. I no passen de llarg. La cosa resulta més perillosa quan descarreguen uns quants quilos de metralla que, per sort, a nosaltres només ens toca de rebot. En unes trinxeres ben oportunes hi trobem amagatall. [dia 23 de desembre] El moviment s'accentua a mig matí, sembla que s'ha trencat el front i l'enemic avança després de passar el riu. L'exèrcit popular i regular recula. Una munió de ferits s'escampen sense saber a on anar. Els treballs són de recuperar els qui s'escapen del combat. Es un espectacle de desordre i confusió, veritablement caòtic. Cap al migdia, l'artilleria s'emplaça darrera nostre i les canonades de les peces lleugeres passen damunt del batalló que, en mig del temperi, encara treballa obrint camins. Per anar on?» (Gispert, 1987: 102 i 104).

Croquis militar de les obres
de fortificació al sector del
Tossal

Font: AGMAV, lligall 772, cp. 6

on arribaren la matinada del dia 5 de gener per ser hostatjats en un teatre «singularment fred» (Creus, 1998: 375) i després en una pallissa del costat de la carretera. A Torà el camp s'ocupà durant onze dies en treballs de fortificació, sobretot en la construcció de trinxera a l'eix Ponts-Calaf, entre l'L-2 i l'L-3, per bé que a ritme i exigència més raonables.⁸⁷

El dia 16 a dos quarts d'onze del matí el contingent de presos marxà a peu vers Calaf,⁸⁸ en tren fins a Manresa i, d'aquí, també a peu, fins a Sant Joan de Vilatorrada, on feren nit en una antiga fàbrica. Al matí següent es reprèn la marxa a peu. A part del fred, la impressió generalitzada era que ni els caps ni els guàrdies del camp, com tampoc els presos, sabien on anaven, i la sospita era que s'anava improvisant sobre la marxa, ja que «hem caminat molt i no hem arribat enlloc. [...] ningú sap a on anem, ni quin camí hem de prendre. D'un poble passem a un altre i un altre, fins que prenem possessió d'una gran masia que presideix una extensa planura de terreny cultivat» (Gispert, 1987: 110). Era el dia 17 de gener que s'installaren en un mas a uns dos quilòmetres al nord de Rajadell, on reprengueren durant dos dies els treballs de fortificació de la línia L-4, que protegia Barcelona, i de l'adequació d'un camí.⁸⁹ La peregrinació continuà altra volta cap a Calaf, on arribaren el dia 20, el

mateix dia de l'ocupació franquista de la població. A partir d'aquí, el moviment de la columna de presos es troba absolutament condicionat a l'avanç de les tropes franquistes pel Bages, el Moianès, Osona i la Selva. De Calaf en sortiren en tren, de nou cap a Manresa, i l'endemà, dia 21, són traslladats en camió a vuit quilòmetres a l'est d'Igualada, passant per

87 Creus (1998: 345) recorda que «allí treballàrem uns quants dies fent trinxeres, però sense apresar-nos ni esforçar-nos gaire».

88 «A Calaf —explica Gispert— tot gira a l'entorn de l'estació i les carreteres. Un anar i venir de trens que no crec que ningú sàpiga d'on vénen ni a on van; soldats que prenen un tren i el deixen i en prenen un altre per, al moment, tornar-lo a deixar. Peces d'artilleria arrencades del front per salvar-les de caure en mans de l'enemic, carros de combat, blindats i camions que entren i surten sense ordre ni concert. Calaf continua essent la vila del mercat on ningú s'hi entén [...]. Nosaltres hem invadit l'estació per apoderar-nos d'un tren. Esperant que marxi, hi hem passat llargues hores; després hem constatat que no eren tantes, com la por i el perill ens havia fet suposar. [...] hem fet el viatge fins a Manresa, on arribem a la posta del sol, sense que ningú sàpiga el que cal fer ni a on anar» (Gispert, 1987: 109).

89 A Rajadell hagueren de patir, en dues o tres ocasions, l'amenaça de l'aviació franquista (Creus, 1998: 345-346). «L'espectacle d'aquest poble en aquest matí d'hivern —explica Gispert— ofereix un quadre d'un conjunt més grandios i multitudinari. Milers de soldats arriben de tots els camins, amb els fusells fumejant encara; d'altres, amb màquines de matar de més categoria, com són canons i metralladores i carros de combat. El nostre batalló ni es veu enmig de tanta multitud i resulta ridícul enfront del nombre incalculable de combatents» (Gispert, 1987: 111).

Mas la Moretona, a l'esquerra de la carretera d'Artés a Moià. Indret on suposadament la columna de presos del camp núm. 4 s'aturà una estona, potser unes hores, el 24 de gener de 1939

Fotografia: Josep Miret (2019)

Maïans. Des d'aquí, lentament, per la carretera de Can Maçana, fins a la capella de Santa Cecília de Montserrat.⁹⁰ El dia 22, de bon matí, baixaren per camins i corriols cap a Monistrol de Montserrat, per continuar via Sant Vicenç de Castellet, on els sorprengué una corrua de gent que abandona la ciutat davant la imminent entrada de les tropes franquistes.⁹¹ De Sant Vicenç de Castellet seguiren fins a Manresa, després d'un camí penós i accidentat. Trobaren la capital del Bages absolutament deserta, i sense possibilitat de fer-hi nit per l'amenaça d'ocupació per part de les tropes de Franco, continuaren a peu fins a l'església d'Artés, on arribaren fosc i negre. El dia 23 de gener descansaren i el 24, a les tres de la matinada, emprengueren la marxa, també a

peu, fins a Moià, on arribaren a les set de la matinada i ocuparen també l'església parroquial. De Moià en sortiren el dia 25 a mig matí en direcció a Collsuspina.⁹²

L'endemà, de nit encara, el camí es reprenia en direcció a Tona i s'endinsaven poc després al Montseny fins a Viladrau, on arribaren a primeres hores de la matinada. Aquí, tot i el fred i el glaç, dormiren tres hores al ras per agafar força i avançar vers Arbúcies, on es presentaren a mig matí, i vers Sant Hilari Sacalm, quinze quilòmetres al nord i en pendent pujant, on entraven quan queia el dia. Aquí, segons Creus, lliuraren definitivament els pics i les pales (Creus, 1998: 377), i ocuparen l'església per pernoctar-hi.

90 «Les portes de Santa Cecília —escriu Gispert— són obertes i sota les voltes romàniques del seu temple cercarem un redós protector de les inclemències del temps en aquesta nit d'hivern» (Gispert, 1987: 113).

91 «Uns van a peu com nosaltres, encara que en direcció contrària; altres van en carretes atapeïdes d'andròmines de tota mena: matalassos, llits, atuells de cuina penjats a les baranes del carro; són quinze? Vint? Trenta? No els hem comptat; són una processó de cares llargues i rostres esperats per la paüra» (Gispert, 1987: 113).

92 El recorregut entre Artés, Moià i Collsuspina és confús perquè tant Badia, que cita Gispert, com també Creus expliquen que, després de fer nit a Moià, la columna de presos marxà en direcció a Collsuspina i parà per fer nit al mas la Moretona (citats per aquests autors com a finca o masia la Moratona, o mas Maradora). En realitat, però, el mas la Moretona es troba a la carretera d'Artés a Moià, a l'esquerra de la carretera, a sis quilòmetres abans d'arribar a aquest darrer nucli, i no pas passat Moià en direcció a Collsuspina. La localització del mas a l'esquerra de la carretera també coincideix amb el que en diu Gispert: «Es troba a l'esquerra de la carretera, en direcció cap a Tona, passat el poblat de Collsuspina». La casa —diu Gispert— estava ben proveïda, de manera que van poder-se escalfar bé i menjar algunes patates escalivades, pernil i altres vitualles. Per tant, doncs, o s'aturaren en un altre mas, entre Collsuspina i Tona, o el dia 24, abans d'arribar a Moià, s'aturaren momentàniament —com diu Gispert— al mas la Moretona. Si es donés aquest supòsit, ignorem on degueren fer nit de camí cap a Viladrau, final de la següent etapa, per bé que també es podria tractar d'un mas (Badia, 2001: 330; Gispert, 1987: 115; Creus, 1998: 377).

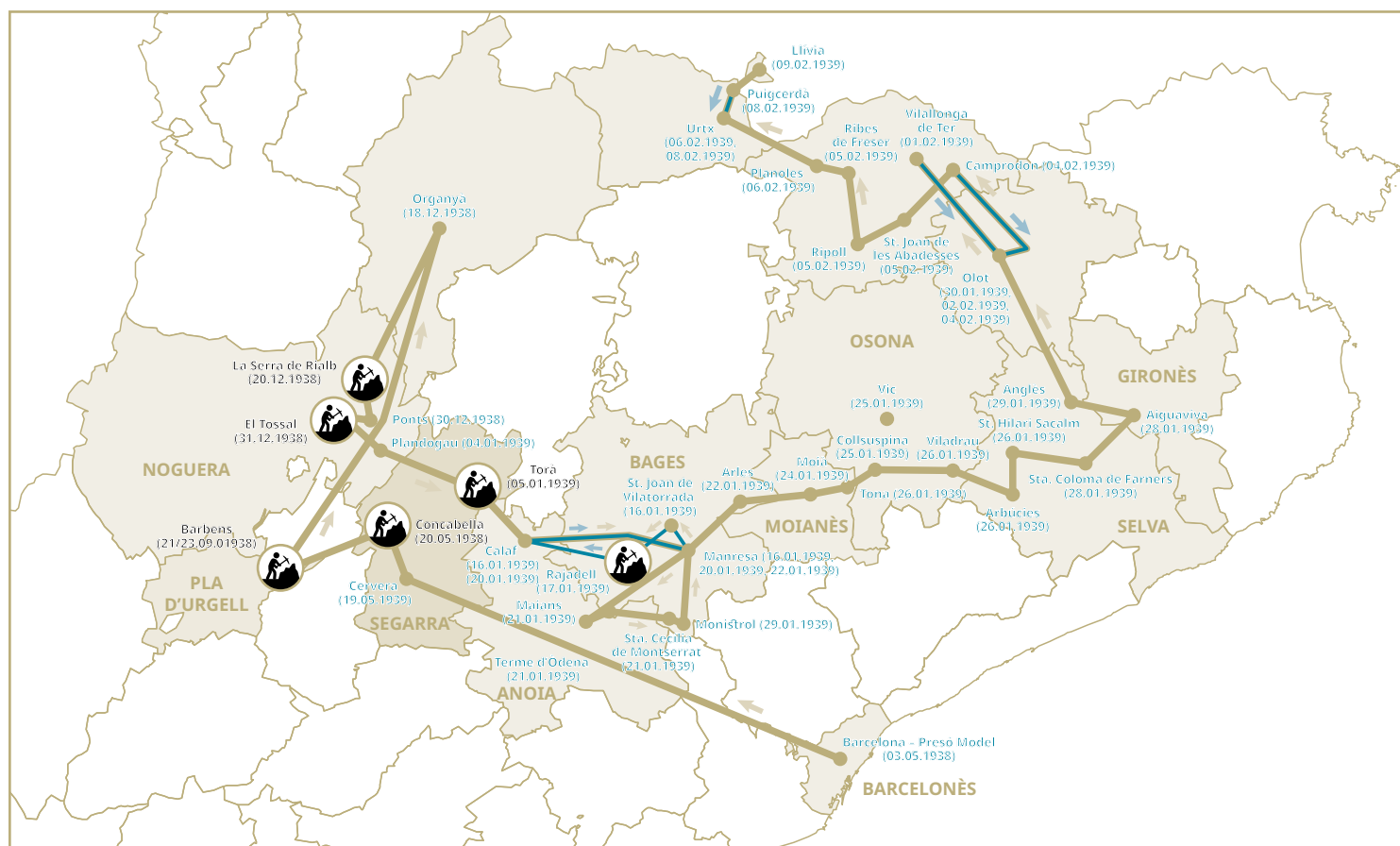

Figura 1
Mapa del recorregut i dels indrets on fortificà el camp de treball núm. 4, des del 19 de maig de 1938, data de la seva arribada a Cervera, fins a la seva dissolució, el 9 de febrer de 1939

- Etapes del camp
- Indrets on els presos van treballar en obres de fortificació

Disseny gràfic: Albert Pujol

El dia 28 de gener,⁹³ vers les dues o tres de la matinada, la columna de presos sortí en direcció a Santa Coloma de Farners, on arriben de dia. Des d'aquí, es desplaçaren en camions fins a Aiguaviva, on començà la desbandada.⁹⁴ El que quedava del camp, que probablement no passava de la meitat dels interns que havien sortit de Torà (Gispert, 1987: 116), el dia 29 marxà a peu cap a Anglès i l'endemà, cap a Olot. El dia 1 de febrer, el gruix del camp fou conduït en camions cap a Vilallonga de Ter, i d'aquí, altra vegada cap a Olot. El dia 4 s'enca-minaren cap a Camprodon, però retornaren a Olot. El dia 5 marxaren cap a Sant Joan de les Abadesses i Ripoll, amb destí final a Ribes de Freser. L'endemà al matí, els darrers interns que formaven la columna sortiren a peu vers la collada de Toses, feren parada a Planoles i continuaren fins a Urtx, on romangueren fins al dia 8. Aquest dia emprengueren el camí cap a Puigcerdà, i el dia 9 travessaren la frontera amb França per la carretera de Llívia.⁹⁵

⁹³ Amb el relat dels testimonis creiem que no es tracta del dia 28 de gener, sinó del 27, tot i que tant Creus i Llàcer com Badia, que cita el primer, parlen del 28.

⁹⁴ Emili Llàcer Gomis, en declaració davant la Causa General el setembre de 1942, relata com va viure l'estada a Aiguaviva en el context de la fi del camp: «El día veintiocho de enero [...] reapareció el Jefe del Campo, cuyo nombre no recuerda, pues hacía días que no lo habían visto, y dijo a los presos que las cosas habían cambiado y que los dejaba en libertad pero que estaba dispuesto a custodiarlos y a velar por su subsistencia mientras quedasen con él, haciéndoles consideraciones sobre el peligro que correrían si les encontrasen solos las fuerzas del ejército rojo en su retirada. En la noche del día veintinueve del mismo mes todos los guardianes se escaparon sin decir una palabra a los presos, quedando éstos en libertad y haciendo todos los posibles para pasarse a la España Nacional» (CDMH, FC-CG).

⁹⁵ Pels darrers moviments del camp ens remetem al testimoni de Creus (1998: 377-378), que descriu amb summa precisió de dies i llocs l'itinerari seguit pels presos.

APÈNDIX

Relació nominal dels 805 reclusos que són lliurats al SIM el 19 de maig de 1938 amb destinació al camp de treball núm. 4 de Concabella:⁹⁶

Abadías Pedrol, José	Albino Roca, Francisco
Abarca Martínez, Vicente	Alemaný Masip, Josep
Ablo Santamaría, Ceferino	Alemaný Vaqués, Joan
Abrahanson Loewenstein, Walter	Alexandre Escrich, Francesc
Aceró Santos, Juan	Aljama García, Joan
Adría Bes, Domingo	Almela Ferrer, Baptista
Adroher Ribas, Lluís	Almirall Pla, Jaume
Agustín Tayeda, Francesc	Alonso Gómez, Antonio
Alabern Sensada, Josep M.	Alosegui Aucorta, José
Alarcón Arias, Francisco	Álvarez Garrido, Eusebio
Alba Coso, Gabriel	Alzamora Casanovas, Joaquim
Albadalejo Hernández, Ramon	Amaya Moreno, Juan
Albareda Torralba, Jaume	Andrada Vaquero, Alfonso
Albareda Torrent, Ramon ⁹⁷	Andrés Navarro, Joaquín
Alberto Martínez, Joaquín	Andrés(o Inglés) Nebot, Josep Maria

⁹⁶ Es tracta d'una relació ordenada alfabèticament sota el títol de «Relación nominal de los reclusos que desde el Preventorio Judicial de Barcelona han sido entregados a fuerzas del S.I.M. destinados a campos de fortificaciones», i datada el 25 d'octubre de 1938, signada pel director del preventori judicial de Barcelona. La relació puja a 1.754 reclusos, menys algun de repetit (AGMAV, c. 3012, cp. 5, doc. 1). Altres noms que tenim constància que foren destinats al camp de Concabella probablement en dates posteriors, gràcies a la bibliografia i al testimoniatge, són Miquel Bagué Carreras, Francesc Caballén Creu, Antonio Carvajal Peralta, Artur Casas Espinet, Just Cervera, Emili Cochuela Sáez, José Elósegui Alcorta, Félix Esteban Gil, Alfons Fígols Pons (33 anys, fill de Lluís i Dolors, casat, nat a Gironella i veí de Cardona, soldat republicà, desertor, fou detingut en passar per Concabella, i intentà escapar-se de la vigilància quan era conduït a Cervera), Salvador Garí Asensio (25 anys, fill de Josep i Maria, solter, nat a Fraga i veí d'aquesta localitat, soldat republicà del 515 Batalló 129 Brigada Mixta, desertor, intentà escapar-se de la vigilància quan era conduït a Cervera), Josep Maria Inglés Nebot (d'Albarca, Priorat), Joan Luis Cardona, Ermengol Alfred Mañes (o Mañà) Serres, Emilio Manasalba Castellano, Lluís Manén Horno, Francesc Mansergas Salvador, Josep Marimon Puiggener (a la llista hi trobem un Josep Maria Marimon Puiggener, però, malgrat la semblança, Badia diu que es tracta de persones diferents), Francisco Mazas Rodríguez (Badia cita també un Francisco Matas Rodríguez, però creiem que es tracta de la mateixa persona), un brigadista internacional iugoslau de nom Mijailovich (segons Creus, fou ministre del Govern del seu país), Albert Pey Ferrés (de Puig-reig, Berguedà), Joan Pujol Sabater, Manuel Romero Martínez, Jaume Sala Claramunt (ignorem si un error en el nom fa que se'ns dupliqui amb l'intern Àngel Solà Claramunt), Teodoro Sanz Fernández (no descartem que pugui ser Teodoro Saiz Revilla), un tal Serrano (tinent de cavalleria destinat al 14 Regiment de Cavalleria amb guarnició a Barcelona, tot i que dubtem que no pugui tractar-se de Jaime Campos Serrano), Alfons Silvestre Nicolau, Pere Solà Claramunt, Ildefons Solà Sabater, José Soliano Rebollo, Nicolás Tomásín Samagala, Santiago Udina Martorell (advocat de Barcelona), Jaime Uyà Avellaneda, Lluís Verdia Torres i probablement també Joan Vich Pastor (AGMAV, c. 3012, cp. 9, doc. 1/11).

⁹⁷ També usava el nom de Francesc Pi Salvador.

Andricopulus, George	Bernis Reina, Lluís
Angeleri, Luis	Bertran Fons (o Pons), Manuel
Angelis (o Angeles) Campolie, Lorenzo	Bettini, Bruno
Anglada Font, Lluís ⁹⁸	Bial (o Rial) Turró, Enric
Anglada Tomàs, Ricard	Bibian Toa, Mariano
Anglés Pascual, Ricard	Blanco Santos, Enrique
Anton Juvé (o Jover), Gabriel	Blanch Recasens, Josep
Antonino Fontanet, Eusebi	Blanco Cañero, Alfonso
Antonio Martí, Vicenç	Blanco Rodríguez, Silveri
Aran San Andrés, Fernando	Bofill Oliver, Joan
Arasa Cardona, Alfons	Boira Garcés, Antoni
Ardanuy Mestre, Modest	Boix Badosa, Joan
Argon Malaret, Joan	Boncompte Escolar, Joan
Arnabat Oller, Joan	Bonicatto, Giovanni
Arnau Casadellà, Amadeu	Bonilla Torres, Juan
Artigas Casas, Josep	Bordas Vila, Antoni
Artigas Castells, Joan	Borràs Gómez, Francesc
Artigas Soler, Ramon	Borrull Boqué, Josep
Arús Raventós, Josep	Bosch Bou, Pere
Ateimen Berasategui, José	Bosch Casadesús, Àngel
Augusto, Antonio	Bosch Ginabreda, Pere
Avicharoff, Giordano	Briongos Molero, Lorenzo
Aya Goñi, Lluís	Brufau Ferrer, Joaquim
Badia Canellas, Josep	Brunet Ullia, Gregori
Badia Moret, Ramon	Burgell Romaguera, Josep ⁹⁹
Baldrich Urbano, Ramon	Busquets Gispert, Lluís
Ballester Ortells, Manuel	Busquets Parés, Francesc
Ballús Bofill, Joaquim	Busquets Riera, Salvador
Balmaña Castelló, Salvi	Cabanas (o Cabanes) Pujol, Pere
Bañeras Frigola, Josep	Cabedo López, Manuel
Barbero Marínez, Cesáreo	Cabero Sellarés, Ricardo
Bardaglio Fratichelli, Pietro	Cabeza Muñoz, Mariano
Bardia Grifell, Josep	Cabré Llamazares, Jaime
Barrera Pasalamà, Josep	Cabrelli, Giovanni
Barrieri Nolla, Òscar	Cabrera Gener, Manuel
Bartrolí Porta, Marcellí	Calavia González, Antonio
Bas Susó, Lluís	Caldas Llonch, Martí
Bassas Surós, Leandre	Calduch Ortega, Antoni
Batlle Cortada, Josep	Callao Sanz, Antonio
Bel Grau, Elies	Calleja Polo, Atiliano
Benito Cacho, Moisés	Camarasa Montoya, Francesc
Berdia Torrado, Luis	Camello Muñoz, Francisco
Bernabé García, José	Campmajor Aldomà, Jaume
Bernardo (o Bernaus) Muñoz, Mariano (o Marian)	Campos Cedrán, Andrés

⁹⁸ De Mataró.

⁹⁹ De Sant Feliu de Guíxols (Baix Empordà).

Campos Planas, Joan	Castells Gelabert, Josep
Campos Serrano, Jaime	Castells Mata, Marc
Camprubí Tort, Francesc	Castillejos Navarro, Ignacio
Canals Garcia, Alfred	Castillo García, Victoriano ¹⁰²
Candon De la Riba, Eduard	Castillo Ramos, Daniel
Capdevila Coma, Agustí	Castro Dans, Manuel
Capdevila Prat, Eusebi	Casulleras Gual, Josep
Capell Gironès, Miquel	Casusell Mario, Antoni
Capitán Valencia, José	Centelles Criviller, Ramon
Carbonell Blanes, Francesc ¹⁰⁰	Cervera Marull, Gabriel ¹⁰³
Carbonell Rius, Mateu	Chiva Ballester, Eduard
Carmona Collado, Modesto	Cid Martí, Ramon
Carrasco Ibáñez, Antonio	Cisquer Ortega, Joan ¹⁰⁴
Carrera Colomina, Joaquim	Civit Sanvicente, Carles
Carreras Vila, Andreu	Clar Ramírez, Joan
Carrión Guillén, Víctor	Clavero Fernández, Ángel ¹⁰⁵
Casa Espinet, Antoni	Cleofé Arquillué, Jaume
Casadellà Puig, Paulí	Codina Serinyà, Jaume
Casademont Bullar, Ramon	Colell Rosell, Ramon
Casadevall Colomer, Josep	Colilles Closa, Miquel
Casagran Codinach, Pere	Colomer Batllori, Pere
Casamitjana Cisterer, Josep	Colomer Granatge (o Garnatxa), Hilari
Casamitjana Llopart, Josep	Coma Nadal, Joaquim ¹⁰⁶
Casas Carrareus, Joan	Coma Vidal, Ramon
Casas Cibajas, Joaquín	Comas Carlos (o Carles), Alfred
Casas Comajuan, Josep	Comas Maza, Antonio
Casasola Busan, Josep	Company's Martínez, Antoni
Cases Palomera, Josep	Compte Mercader, Josep
Castellanos De la Hoz, Juan	Concluella Sáez, Emilio
Castelló Pou, Camil	Concluella Sáez, Ricardo
Castellón Vives de la Cortada, Antoni ¹⁰¹	Cordero Mena, Joaquín

¹⁰⁰ Metge de guàrdia del camp, de Barcelona.

¹⁰¹ De 27 anys, solter, empleat, natural i veí de Lleida. També ens consta que era de Barcelona.

¹⁰² Sergent de cavalleria de la guarnició de Figueres. S'adherí al cop militar de juliol de 1936. Fou executat al camp núm. 4.

¹⁰³ Podria tractar-se de Just Cervera, religiós de la Salle.

¹⁰⁴ De 48 anys, casat amb Anna Comamala López de Delpan, advocat, de Badalona (carrer Reial, 107). Afiliat a la Comunió Tradicionalista. Fou detingut el 4 de febrer de 1938 per agents del SIM als locals de la seva agència de transports, al carrer de Mallorca, 234, entre els carrers d'Aribau i Enric Granados. Sembla que passà per una txeca, i dos mesos a l'edifici de la Nestlé. Condemnat a la pena capital, commutada per la de trenta anys. Passà per la Presó Model, per la txeca de Sant Elies, de nou a la Model, fins que fou destinat al camp de treball.

¹⁰⁵ Capità de cavalleria, destinat al 14 Regiment de Cavalleria amb guarnició a Barcelona.

¹⁰⁶ Trenta anys, casat, secretari municipal de Senterada, nat a Sarroca de Bellera i veí de la Poble de Segur.

Cordoncillo Villar, Francisco ¹⁰⁷	Duarte Sánchez, Eduardo
Coret Delort (o Deó), Andreu	Embuena Farriols, Josep Maria
Coronas Parcela, Demetrio	Encesa Paracaula, Jaume
Corral Fatas, Emilio	Escolar Gil, Luis
Correa Fernández, Santiago	Escudell Torres, Rafael
Corrigüela Serra, Félix	Espasa Sancho, Joaquim
Cortés García, Julio	Espinach Garcia, Antoni
Costa Brugada, Josep	Espinosa Alcaraz, Pascual
Costa Curé (o Turé), Joan	Espinosa Morales, Francisco ¹¹⁰
Costilles Cucurull, Josep Maria	Esponellà Cano, Pere
Crespi Vigali, Pompeu ¹⁰⁸	Esquerra Capdevila, Ramon
Creus Setó, Gregori ¹⁰⁹	Esteban Díaz, Ángeles
Cruaños Pujol, Conrad	Esteban Vilalta, Tirso
Cruset Santmartí, Josep	Esteve Camps, Manuel
Cruz (o De la Cruz) Navalón, Mariano	Esteve Pérez, Ramon
Cuartero Giménez, Leopoldo	Estrany Nierga, Gregori
Cumba Verger, Ramon	Estruch Arbiol (o Arbós), Josep
Cunill Saura, Josep	Fàbregas (o Fàbrega) Ros, Emili ¹¹¹
Cunillera Albaides, Ferran	Fabregó Comamala, Joan
Cunillera Sesplugues, Ramon	Farràs Pujolar, Pere
Cutrona Llopis, Pere Joan	Farreras Farreras, Josep Maria ¹¹²
Dages Bordoy, Alfons	Feliu Maricore, Josep
Daïet Radionet, Juan	Fernández de Souza Varela, Carlos Apolinario
Darner (o Darné) Fajula, Pere	Fernández González, José
David García, Eduard	Fernández Pina, Roque
Delejido López, Sebastián	Ferran Barrionueva, Josep
Delgado López, Manuel	Ferràs Ferrer, Joan
Deloison, Gaston	Ferrer Galindo, Josep
Díaz García, Felipe	Figueras Resta, Josep
Diéguez Pérez, Luis	Figueres Bonvehí, Jaume
Domènech Domingo, Jaume	Figueres Bris, Jaume
Domínguez Bermúdez, Leonardo	Figueres Céspedes, Antoni
Domínguez Díez, Miguel	Figuroa Luis, Eugenio
Donado Rodríguez, Benedicto	Folch Sangrà, Josep
Donego González, Domingo	Fonoll Aiguader, Ramon
Dorca Dané, Pere	Fonoll Puig, Salvador

¹⁰⁷ Segons Gispert, al camp, era conegut amb el sobrenom *en Cordonet*; estudiant de Medicina de la Universitat de Barcelona l'any 1936. Falangista. Fou empresonat al vaixell *Uruguay* i a la Presó Model abans de passar a formar part del camp núm. 4.

¹⁰⁸ Brigadista Internacional.

¹⁰⁹ Celibatari, fill de Sisteró i vicari de Tremp. Estigué al camp núm. 4 des dels inicis, el 19 de maig de 1938, fins a la seva dissolució, el 9 de febrer de 1939.

¹¹⁰ Presoner de guerra. Guàrdia civil de la comandància de Calaceit.

¹¹¹ De Ventalló (Alt Empordà).

¹¹² Solter, vint anys, comerciant, natural i veí de Barcelona. Vivia al carrer del Cardenal Casañas, 19, entresol.

Fontanellas Gustich, Màrius	Gauza (o Guaza) Marín, Carlos
Fontdevila Escuder, Ignasi	Geli Chicra, Xavier
Fontdevila Escuder, Josep	Geli Galí, Josep
Formenti Alcer, Juan	Gener Seguí, Antoni
Fort Amell, Rafael	Gimenez Antón, Mariano
Fortuny Abelló, Miquel	Giménez Clos, Francisco
Fortuny Montañés, Emili	Giménez Giménez, Emili
Foyos Montoya, Carlos	Giménez Martí, Àngel
Frans Mas, Josep	Giménez Martos, José
Freixes Gonfaus, Joan	Giménez Pérez, Basilio
Freixinet Alberque (o Albuquers), Francesc	Giménez Pisa, Alfredo
Frías Torre-Insua, Antonio	Gimeno Ferrer, Josep
Frigola Pardo, Pedro	Giribet Garcia, Josep
Fuente Ríos, Manuel	Gisbert Cárceles, Josep
Fuentes Hidalgo, Antonio	Gispert Regualta, Narcís ¹¹⁴
Fuentes Martín, Eugenio	Gómez García, Rafael
Fumagalli Betti, Alejandro	Gómez Lupiáñez, Gabriel
Gallardo Armijo, Enrique	Gómez Mata, Demetrio
Gallart Sentís, Cristòfol	Gómez Moreno, Jesús
Gallego Benítez, Francisco	Gómez Romer, Antonio
Gamisans Gribaet (o Oliva), Emili	Gonzalbo Arrieta, Ramon
García (o González) Antolín, José ¹¹³	González Alberdi, José
Garcia Aubarranch (o Albarán), Cristòfol	González Andrés, Alfonso
Garcia Balbona, Isidre	González Cano, Valentín
Garcia Balcells, [...]	González Díaz, Emilio
García Belarmino, [...]	González Fernández, Àngel
García Blanco, Julio	González García, Fernando
Garcia Caballé, Francesc	González Herrero, Antonio
García Dagas, Félix	González Larena, Jesús
García Dagas, Luis	González Palacios, Sebastià
García Fernández, Antonio	González Palo, Juan
García Flores, Juan	González Sánchez, Bernabé
Garcia Gordillo, Senent	González Zúñiga, Antonio
García López, Antonio	Gracia Escuder, Francisco
García López, Francisco	Granados Guasch, Rafael
García Martín, Cándido	Granero Sandoval, Juan Antonio
García Martínez, José	Granger Sanovas, Rafael
García Morano Rafael	Gregorio Domènech, Silveri
García Perales (o Paredes), Jesús	Griñó Massaguer, Vicenç
García Sánchez, Pedro	Gual Casals, Miquel
García Triay, José	Guàrdia Faro, Jesús
Garrido Barrio, Julio	Guardia Heras, Enrique
Garrigós Muñoz, Josep	Guidotti Lunardi, Natalino

¹¹³ Segons Badia (2001: 417) fou internat al camp amb el nom de Felip López Gràcia.

¹¹⁴ Celibatari, capellà, vicari de Calella. Escriví les seves memòries de record de la guerra i del seu pas pel camp de treball núm. 4.

Guillén Pujol, Vicenç	Linatti Bosch, George
Guixà Jorba, Joan	Llàcer Gomis, Emili ¹²⁰
Gutiérrez González, Francisco José ¹¹⁵	Llamas Asencio, Salvador
Gutiérrez Muro, José María	Lleonart Casas, Francesc
Hernández Tasso, Pascual	Llevat Ferrer, Guifré
Hita de los Santos, Antonio	Lliso Esbert, Enric
Heredia López, Alexandre	Llobet Grifoll, Joan
Hernández Colello, Simón	Llobet Ponts, Carles
Hernando Sancho, Dátovo	Llogany Alorca, Francesc
Higuera Giménez, Antoni	Llop Peris, Josep
Horno Bonastre, Pompeu	Llopis Comas, Emili
Huesca Giménez, Pedro	Llorens Capdelacreu, Josep
Hugas Prats, Joan ¹¹⁶	Lloret Urella (Meña o Abeña), Joan
Hugas Prats, Josep	Llovera Soler, Josep
Ibáñez Soriano, Delfín	Llovet Lleverri, Joaquim
Insua Hernández, Manuel	Lluch Loano, Ramon
Isern Vicente, Joaquim	Llurba Montlleó, Rafael
Isó Lamarca, Víctor	Llurba Montlleó, Ramon
Iturrioz Echevarría, Víctor ¹¹⁷	Lomero Gil, Antonio
Jansana Cañellas, Pere	López Caula, Antoni
Jaume Roselló, Mateu	López Conde, Félix
Jean Simon, Clemente	López Expósito, Luis
Jordana Bisbal, Josep	López Larrañeta, Nicolás
Juan Ángel, Florencio	López López, Juan
Juanos Sánchez, Llorenç	López Martínez, Antonio
Juez Sayas, Felipe	López Martínez, Jesús
Juez Vila, Joaquim	López Pardo, José María
Juviña Cumellas, Joan	López Pastor, José
Kartson (o Karston), Ivar ¹¹⁸	López Quesada, Ramon
Kobeleff (o Kabeleff), Peter ¹¹⁹	Lorente Nicolao, Alfonso
Kraf, Waldemar	Ludeña García, Antonio
La Bacco, Michael	Luis Solza, Enrique
Lafarga Vargas, Bernardo	Luna Margenta, Ángel
Lagues Balanya, Hermenegild	Machauz, Óscar
Lara Del Cid, Ángel	Magriñá Bougart, René
Lazo Pérez, Armando	Mallabrera (o Matalabrera) Cervantes, Antoni
Lens Lorente, José	Mañé Capdevila, Josep
Leocata González, Salvador	Mañes (o Mañà) Serres, Hermenegild Albert
León López, Antonio	Marchio, Alfredo

¹¹⁵ De 24 anys, solter, advocat, fill i veí de Barcelona. Vivia al passeig de Gràcia, 103, 6è 2a.

¹¹⁶ Igual que el seu germà Josep, estudiant, de Verges (Baix Empordà).

¹¹⁷ Solter, 29 anys, advocat d'ofici, fill de Sant Sebastià i veí del passeig de Gràcia, 129, 1r 1a, de Barcelona.

¹¹⁸ Consta com a Juan, sastre, de nacionalitat sueca, combatent de les Brigades Internacionals.

¹¹⁹ De Leningrad (URSS), probablement brigadista internacional.

¹²⁰ Casat, capità d'infanteria, natural i veí de Lleida.

Marcos López, Patricio	Masallera Croix, Fidel
Margalef Gil, Jaume	Mascaró Ferrer, Benet
Margariño Fernández, Manuel	Masgrau Soler, Tomàs
Marí Torres, Antoni	Massoni Churiguera, Pompeyo
Marimon Puiggener, Josep Maria	Mata López, Adolfo
Marino Ramírez, Maurici	Mata López, Evaristo
Marlés Bacardí, Joan	Mata Rodríguez, Narcís
Maroto Valdivieso, Luis ¹²¹	Matavacas Gavalda, Carles ¹²⁴
Márquez Ibáñez, Domingo	Mayer, Carlo
Marrugat Aramburo, Eugeni	Mayer, Joseph
Marrugat Muntaner, Benet	Melero Martínez, José
Martí Martí, Josep ¹²²	Melgar Espinosa, Jeroni
Martí Plana, Heribert	Melgar Girau, Fulgenci
Martí Rúbies, Josep	Menasalbas Castellano, Emilio
Martí Serré, Joan	Menem Horno, Luis
Martí Valentí, Joan	Mercader Barqueo, Pedro
Martín Aura, Francisco	Mercader Mercader, Joan
Martín Carol, José	Messeguer Portolés, Vicenç
Martín Casanovas, Hilari	Mestre Mas, Climent
Martín Crespo, Manuel	Miquel Costa, Joan
Martín González, Florentí	Mir Tarrés, Valentí
Martín López, José	Miralles Sallés, Antoni
Martínez Araujo, José	Miró Otal, Pere
Martínez Barranco, Pedro	Mohamet, Mohamet
Martínez Caparrós, Juan	Molins Garnau, Francesc
Martínez Castillo, Francisco	Mollar Zorrilla, Vicente
Martínez Díaz, Alfonso	Monsergues Salvador, Francesc
Martínez García, José	Montroi (o Monroy) Arregui, Antonio
Martínez Gassó, Antoni	Montes Gutiérrez, Julià
Martínez Navarro, Juan	Montserrat Boada, Josep
Martínez Pérez, Pedro	Montsonís Gumbau, Joaquim
Martínez Serra, Enric	Mora Chester, Alfred
Martirell Casanovas, Joan	Mora Serrató, Teodor
Martorell Oliveres, Jesús	Morales Martínez, Francisco
Martorell Roig, Joan	Morante Guillén, José
Martori Ballester, Joan	Moregriega Serra, Felip
Marttini, Giovanni Francesco	Moreno López, Baldomero
Mas Armengol, Josep ¹²³	Moreno Muñoz, José ¹²⁵
Mas Ribes (o Ribas), Josep Maria	Moreno Peñalver, José
Mas Verge (o Berge), Manuel	

¹²¹ Badia (2001: 424) cita un Jerónimo Maroto Valdivieso com a intern d'un camp indeterminat.

¹²² També usava el nom de Ramon Salcedo Ruiz.

¹²³ Ens consta que era de Barcelona, però també de Lleida.

¹²⁴ Advocat, de Barcelona.

¹²⁵ També usava el nom de Cecilio Ruiz.

Moreno Prádanos, Donato ¹²⁶	Pascual Del Valle, Fernando
Morer Serra, Pere	Pascual Elies, Ferran
Mulero Pérez, Miquel	Pascual Elies, Josep ¹²⁷
Munni Ponsat, Joan	Pascual Semis (o Sernis), Josep ¹²⁸
Muntañola Llorens, Antoni	Pastor Balada, Josep
Muntilla Juárez, Fabiano	Pau Moliners, Sebastià
Muñoz Acera, Fernando	Pelegrí Compañet, Joan
Muñoz Tuñón, Benjamín	Penderías Sánchez, Antonio
Murillo Pérez, Ricardo	Peña Vesperonas, Julio
Museros Agost, José	Pera Riera, Josep ¹²⁹
Navarro Viernés, Joan	Perea Martínez, José
Navés Balcells, Antoni	Perea Sánchez, Pere
Nicolau Roca, Francesc	Pereida, Abel
Nortes Farrés (o Farré), Gabriel	Pérez Martínez, Domingo
Noya Ainsa, Josep	Pérez Velázquez, Antonio
Núñez Fernández de Balboa, Juan Bautista	Perucho López, Pablo
Obradors Solsona, Bartomeu	Pialorsi Pompea, Jacques
Oliver Domènech, Miquel	Piera Lossi, Leandre
Oliver Tena, Vicente	Pigem Banyeres, Lluís
Orbarreja (o Orbaneja) Juliach (o Julià), Juli	Pinal Sánchez, Elías
Oromí Catasús, Antoni	Piquer Carnerero, José
Ortega Cristóbal, Eugenio	Planagumà Teixidor, Josep
Ortega Noguers, Lleonard	Planas Dalid, Enric
Ortega Pérez, Manuel	Planas Teixidor, Francesc
Ortiz García, Ponciano	Planas Vadri, Salvador
Ortiz Úbeda, Luis	Poblaciones García, Fernando
Osete Casas, Juan	Poch Vicens, Joan
Osuna Gil, Antoni	Polanco Gil, Julián
Pacheco Morer, Víctor	Pons Antonico, Claudi
Pacheco Perdomo, Francisco	Pons Boada, Jaume
Pacheco Sánchez, Andrés	Pons Codina, Dídac
Pagán López, Salvador	Poquet Pons, Carles
Palau Costa, Salvador	Poquet Pons, Joan
Pallarès Pujol, Francesc	Poquet Pons, Lluís
Panes Gómez, Francisco	Portell Sellarès, Miquel ¹³⁰
Pannon (o Panón) Ribera (o Ribosa), Juan	Porteras Jardí, Josep
Pano Gimeno, Josep	Portugués Hernando, Ángel
Papaseit Montornés, Joan	Pou Fontarnau, Martí
Parés Font, Joan	Pous Vilarrasa, Sebastià
Parra Egea, Juan	Poveda Buitrago, Antonio

¹²⁶ Solter, vint anys, fill d'Orense, vivia al carrer Viladomat, 223, 2n 4a, de Barcelona. Agent de policia. El primer cognom també el trobem transcrit com a Molero.

¹²⁷ Ferran i Josep Pascual Elies, ambdós de Barcelona (Barcelonès).

¹²⁸ De Lleida (Segrià).

¹²⁹ De 29 anys, casat, dependent de comerç, nat a Juneda i veí de Lleida, al carrer Lamarca, 5.

¹³⁰ De Castelló d'Empúries (Alt Empordà).

Prades Bautista, Joan	Riera Roll, Josep
Prado Pérez, José	Río Pez, Antonio
Prat Ferrando, Josep	Ríos (o Rico) Fernández, Remigio
Prats Font, Robert	Ríos Fornadas, Eduardo
Prats Ginestos, Mateo José	Ripoll Arnau, Vicenç
Prieto López, Andrés	Robert Alet, Jaume
Prieto Ozcos, Pedro	Robert Aubí, Ramon
Príncipe León, Juan	Robert Vila, Josep
Privat Ferrer, Lluís	Robuster Prats, Francesc
Puig Flotats (o Clotas), Joan	Roca Lafarga, Antoni
Puig Pujolar, Joaquim	Roca López, Lluís
Puigdurán Ferrer, Jaume	Roca Piqué, Carles
Puigmal Juanola, Joan	Roca Sanjuan, Josep
Pujadas Regàs, Salvador	Roca Sanjuan, Manuel
Pujades Mestres, Lluís	Rodon Torrents, Valentí
Pujol Civit, Josep	Rodrigo Ribero, Álvaro
Pujol Serra, Pere	Rodrigo Rodrigo, César
Pujoldevall Hostenc, Josep	Rodríguez Ballón, Ángel
Purgimon (o Purguimon) Llories (o Cleries), Francesc	Rodríguez Ballón, Carlos
Queralt Llansà, Joan	Rodríguez Caparrós, Pedro
Querol Casanovas, Josep	Rodríguez García, José
Quesada Robles, Antonio	Rodríguez Pardo, Sagunto
Quintana Artigues (o Artiga), Daniel	Rodríguez Rodríguez, Arturo
Quintero Domínguez, Manuel	Rodríguez Vargas, Antonio
Quirós Navarrete, Lorenzo	Rodríguez Velázquez, Alberto ¹³²
Rabassa Cot, Joan	Rodríguez Vicente, Luciano
Ramon Rius, Manuel	Roig Balasc, Domènec
Ramos González, Antonio	Roig Bové, Sebastià
Rattle, Walter	Roig Carrasco, Jaume
Recasens Gasió, Modest ¹³¹	Roig Casabó, Narcís
Regàs Claperols, Joaquim	Roig Vidal, Salvador ¹³³
Reig Simon (o Simó), Antoni	Romero Pérez, Juan
Rendiuelles Ribera, Celedonio	Romo Reula, José
René, Alejandro	Ros Pagès, Narcís
Reyes Batista, Amadeo	Rosell Calvo, Josep Maria
Reyes Chamorro, Gonzalo	Rosell Carreras, Josep
Riba Camarasa, Josep	Rosinach Rosinach, Josep
Ribas Bas, Cugat	Roura Font, Joan
Ribera Ribas, Josep	Rovira Goula, Alfons ¹³⁴
Ribero Muñoz, Federico	Rubials Ribas, Joan
Ricabert Barberà, Ramon	Rubio Castejón, Manuel

¹³¹ Solter, dinou anys, advocat, natural i veí de Lleida, afiliat a la Comunió Tradicionalista per Barcelona, combatent del Terç de Nostra Senyora de Montserrat.

¹³² Badia (2001: 438) el cita com a Alberto Rodríguez Velau.

¹³³ Xantre de la catedral de Tarragona.

¹³⁴ De Sant Hipòlit de Voltregà (Osona).

Rubio Román, José	Seguer Ayats, Geroni
Ruiz Ibarra, Gaspar	Segura León, Leonardo
Ruiz Marín, José	Segura Segura, Santiago
Ruiz Moreno, Josep	Segura Serra, Francesc
Sabater Codina, Nicet	Seijas (o Seija) Gómez, Antonio
Sáez (o Sanz) Fernández, Luis	Sellés Pla, Jaume
Saiz Revilla, Teodoro	Sendra Dalmau, Josep
Sala Sala, Joan	Senillosa Viola, Carles
Salamanca Escudero, Pedro	Serra Arnau, Miquel
Salaris Parés, Simó	Serra Oller, Pere
Sala Amargós, Manuel (de Tàrraga)	Serra Rotllan, Llorenç
Salas Garcia, Joaquim	Serra Serra, Melitó
Sales Montardit, Miquel	Serra, Jaume
Salicrú Bes, Manuel	Serramontmany Teixidor, Ramon
Salmerón Guijarro, Carmelo	Serrat Serrat, Joaquim
Saló (o Salom) Aguilar, Rafael	Sevillano Cobos, Narciso
Saltó Tella, Anastasi	Silvestre Font, Manuel
Salvador Ballester, Manuel	Simó Serra, Francesc
Salvador Francisco, Arturo	Siurana Tillo, Josep
Sambrano Ribero, José	Solà Boix, Joan
Sánchez Enamorado, Antonio	Solà Claramunt, Àngel
Sánchez Espinosa, Antoni	Sola Ortiz, Juan
Sánchez García, José	Solano Rebollo, José
Sánchez Tripijana, José	Soler Aulina, José
Sánchez, Rafael	Soler Caballer, Vicenç
Sancho Aparicio, Vicente	Soler Claramunt, Lluís
Sangenís Pascual, Josep	Soler Grau, Agustí
Sanjuan Peris, Miquel	Soler Minuesa (o Vinuesa), Juan
Sanon Gelabert, Jaume	Soler Ravionet, Joan
Sans Serra, Pere	Soler Roca, Josep
Santerbal Calero, Francisco	Soler Torrecillas, Lluís
Santiago Fernández, Joaquín	Somarribas, Giuseppe Vigilio
Sanmartí Ribera, Llorenç ¹³⁵	Sorolla Della, Ferran
Santos Noguers, Joan	Sosa Aguilar, Gregorio
Santos Tajadura (o Tajura), Federico	Sosa Méndez, Andrés
Sapiña Oliver, Vicente	Suárez Pérez, Rafael
Sastregener Aulí, Lluís ¹³⁶	Subirats Català, Baptista
Saumell Pascual, Valentí	Subirats Llagostera, Joan
Sawich, Stefan	Suñé Godia, Jaume ¹³⁷

¹³⁵ De 48 anys, celibatari, fill de Guissona, capellà i canonge de la catedral de la Seu d'Urgell. Vivia al carrer de Sant Ermengol, 22.

¹³⁶ De Ventalló (Alt Empordà).

¹³⁷ De 33 anys, casat amb Rosa Ramon Fradera, nat a Balaguer i veí de Mollerussa, al carrer de Santa Cristina, 42. Segons la seva esposa es presentà voluntari a milícies. Fou detingut a Igualada, on havia marxat a viure amb la família. Passà per la Presó Model fins que fou destinat, en compliment de pena, al camp núm. 4. Morí en un intent de fuga el novembre de 1938, quan el camp es trobava en el terme de Barbens.

Sunyer Ventura, Salvador	Valero Herreras, Antonio
Suriñach Montserrat, Tomàs	Vallbona Rodán (o Rodón), Josep
Suriñach Rius, Jaume	Vaquer Carreras, Miquel
Surís Roca, Pere	Vázquez Fernández, Ceferino
Taberner Aubiach, Agustí	Ventura Sans, Francesc
Tamayo López, Diego	Verdera Pinyol, Silveri
Tanasiu, Nicolas	Verdú Pàmpols, Jaume
Tarrés Prats, Climent	Verga Collell, Gil
Tarridas Ausina, Jaume	Verges Bustarol, Miquel
Teixidor Alabau, Joan	Vert Planas, Josep ¹³⁹
Teixidor Cabrerias, Antoni	Vich Pastor, Joan
Tella Baró, Joan	Victorio, Dionisio
Terra Brola, Ramon	Vidal Asencio, José
Tichomich, Simon ¹³⁸	Vidal Parelló, Manuel
Tinojemas Abades, José	Vidal Veloso, José
Tomàs Argelat, Ernest	Vidiella Balañà, Francesc ¹⁴⁰
Tomàs Tomàs, Antoni	Vila Mas, Lluís
Tona Canadell, Martí	Vila Ruiz, Francesc
Tornes Caminal, Salvi	Vila Vázquez, Francisco
Torradadella Orgue (o Porqueras), Domènec	Vilagra Perona, Joan
Torras Ramon, Joan	Vilaplana Esteve, Manuel
Torregrosa Ortega, Enric	Vilasecano, Basilio
Torrelles Rotellas, Josep	Vilez Duro, Antonio
Torrent Grau, Josep	Villalta Fajula, Jaume
Torrents Codina, Josep	Villanueva Bonillo, Ricardo
Torres Palacios, Martí	Villanueva De la Pradilla, Manuel
Torres Valentínez, Llorenç	Villarroel Gómez, Germán
Tremosa Trese, Joaquim	Villegas Garcia, Antoni
Tresens Ángel, Salvador	Virgilio Guardies, Joan
Trias Planas, Joaquim	Vives Planas, Leandre
Tubella Vidal, Joan	Vizacino Ruiz, José
Tuga (o Talsa) Boada, Mateu (o Miquel)	Wever, Juan ¹⁴¹
Tuñón Álvarez, Antonio	Xifré Orten, Sebastià
Turró Ros, Sebastià	Zueras Capapei, Vicente
Valdellón Simón, Vicente	Zarón Gallén, Vicente

138 Brigadista internacional.

139 Fill de Torroella de Montgrí (Baix Empordà).

140 Jove capellà de la diòcesi de Tarragona.

141 Francesc Badia cita un Màrius Weber. Entenem que podria fer referència a Mario Weber, que era l'aliè de l'anarquista italià Candido Testa, cap del Battaglione della Morte. Diu Andreu Castells que en l'ofensiva a Osca del juny de 1937, després d'un combat, les restes de la unitat patiren judici sumari i foren dissolts. Es parlà d'escassa combativitat, de traïció i del fet que els seus combatents passaren en massa a l'enemic. El seu comandant, Testa, intentà fugir a França amb les reserves de diners de la unitat, però fou detingut. A mitjan 1938 encara es trobava detingut al camp de treball núm. 3 —hauria de ser núm. 4 (Castells, 1974: 227). Per bé que en la llista de reclusos passats als camps consti com a Juan Wever, creiem que és el mateix.

BIBLIOGRAFIA

- ALCALÀ, C. (2009). *Les presons de la República. Les txeques a Catalunya (1936-1939)*. Barcelona: Editorial Base.
- BADIA, F. (2001). *Els camps de treball a Catalunya durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- CARDONA REGADA, J. (2009). *Camí de l'infern. Presoners en temps de guerra al camp de treball d'Ogern*. Lleida: Pagès editors.
- CASTELLS, A. (1974). *Las Brigadas Internacionales de la guerra de España*. Barcelona: Ariel.
- COBERÓ I COBERÓ, J. (1998). *Història contemporània de la Vila de Torà*. Torà: ed. de l'autor.
- COBERÓ, M. (2009-2010). *Projecte de recuperació de la memòria històrica dels Plans de Sió*. Direcció, coordinació i entrevistes de Montserrat Coberó; filmació i edició d'Aida Boncompte; documentació de Carme Diví i Francesc Closa. Calaf: Global Desenvolupament.
- CORBALÁN GIL, J. (2008). *Justícia, no venjança. Els executats pel franquisme a Barcelona (1939-1956)*. Valls: Cossetània Edicions.
- CREUS I SETÓ, G. (1998). *Memòries d'un vicari general de la Seu d'Urgell, delegat permanent per a Andorra*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ENGEL, C. (2000). *Historia de las Divisiones del Ejército Nacional 1936-1939*. Madrid: Almena Ediciones.
- GALITÓ, P.; GIMENO, M.; PITA, R.; TARRAGONA, J. (2006). *Les batalles del Segre i la Noguera Pallaresa. L'atac final contra Catalunya (abril-desembre del 1938)*. Lleida: Pagès editors.
- GÁRATE CÓRDOBA, J. M. (1977). *Partes oficiales de guerra 1936-1939. Ejército Nacional*, vol. I. Madrid: Servicio Histórico Militar i Editorial San Martín.
- GARCÍA OLIVER, J. (1978). *El eco de los pasos*. París: Ruedo Ibérico.
- GENERALITAT DE CATALUNYA – MEMORIAL DEMOCRÀTIC ([2006]). *El cost humà de la Guerra Civil a Catalunya*. En línia: <<http://memoria.gencat.cat/ca/que-fem/banc-memoria-democratica/fons/cost-huma-de-la-guerra-civil/>> [consulta: 05.01.2020].
- GISPERT I REGUALTA, N. (1987). *Com jo vaig viure la guerra 1936-1939. Memòries*. Girona: Parròquia de Cervià de Ter.
- HURTADO, V.; SEGURA, A.; VILLARROYA, J. (2012). *Atlas de la Guerra Civil a Catalunya*. Barcelona: Edicions DAU i Ajuntament de Barcelona.
- LLARCH, J. (1978). *Batallones de trabajadores*. Esplugues de Llobregat: Plaza & Janés.
- LLORETA PANÉ, N.; SOLDEVILA ROIG, J.; OLIVA LLORENS, J. ([2004]). *Número 4. Camp de treball de Concabella*. En línia: <<https://vimeo.com/119214633>>. [consulta: 02.05.2019].
- MARTÍNEZ BANDE, J. M. (1979). *La campaña de Cataluña*. Madrid: Editorial San Martín.
- MAZUQUE LÓPEZ, J. (2009). «Línia de trinxeres als boscos del Clot (Renant, Oliola, la Noguera)». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 19, p. 159-172.
- MINISTERIO DE JUSTICIA (1943). *Causa General. La dominación roja en España*. Madrid: Ministerio de Justicia.
- MIR, C. (coord.); CREUS, J.; GARRÓS, A.; GELONCH, J.; MARTÍ, E.; RAMON, G.; SAGUÉS, J. ([2005]). *Espais de memòria. Pla pilot per a la localització, registre i senyalització dels llocs emblemàtics de la Guerra Civil (1936-1939), de la repressió franquista i de la lluita antifranguista a les comarques de Lleida*. Lleida: Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la Universitat de Lleida. En línia: <<http://www.espaisdememoria.udl.cat/?q=node/2>>. [consulta: 02.05.2019].
- OLIVA LLORENS, J. ([2004]). *Els morts per la Guerra Civil a la Segarra / Víctimas de la Guerra Civil en la Segarra*. En línia: <<http://www.mailxxi.com/guerracivil/cat/index.asp?id=6>>. [consulta: 02.05.2019].
- (2008a). *Línia L-2. Itinerari pels espais de la Guerra Civil a la Segarra*. Lleida: Pagès editors.
- (2008b). «Cervera i la Segarra sota les bombes. Els bombardejos aeris damunt la comarca durant la Guerra Civil (1938-1939)». *Miscel·lània Cerverina*, núm. 18, p. 141-223.
- (2013). «Els 661 dels Omells de na Gaia. Presoners al camp de treball núm. 3». *Urtx: Revista Cultural de l'Urgell*, núm. 27, p. 51-63.
- PAGÈS BLANCH, P. (1996). *La Presó Model de Barcelona. Història d'un centre penitenciari en temps de guerra (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- SAMPER, J. (2016). «Los campos de trabajo republicanos en Catalunya durante la Guerra Civil». *Monografías Filatélicas*, núm. 20 (juny), p. 2-20.
- SOLÉ I BARJAU, Q. (2008). *Els morts clandestins. Les fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*. València: Editorial Afers.
- SOLÉ I SABATÉ, J. M.; VILLARROYA I FONT, J. (1989). *La repressió a la rera guarda de Catalunya (1936-1939)*, vol. I. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- TASIS, R. (1990). *Les presons dels altres. Record d'un escarceller d'ocasió*. Barcelona: Pòrtic.

FONTS DOCUMENTALS

- Archivo General Militar de Ávila.
- Arxiu Nacional de Catalunya, Generalitat de Catalunya (Segona República).
- Biblioteca de Catalunya, Fons Fotogràfic Salvany.
- Centro Documental de la Memoria Histórica, Fondos Contemporáneos, Causa General.
- Gaceta de la República* (maig de 1937).